

BİR ÖZNELEŞTİRME ALANI OLARAK SİVİL TOPLUM

Civil Society as a Sphere of Subjectivation

İshak Eren PAYDAŐ

ÖZET

Sivil toplum kavramı, egemenlik ile arasındaki ilişki doğrultusunda anlam kazanmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında sivil toplum, bir yanıyla egemenin münhasır yetkilerini sınırlandıran bir unsur işlevi görürken, bir yandan da egemenin kendi etkinlik alanını tanımlama sürecinin araçlarından birisi olarak belirlemektedir. Egemenlik alanının tanımlanması süreci, siyasal ve toplumsal alanın öznelerinin tanımlanması ile paralel biçimde ilerlediği için sivil toplum alanı bir özneleştirme alanı olarak okunabilmektedir. Bu çalışmada da sivil toplum kavramı ve kavramın vaat ettiği etkinlik alanı, egemenliğı taşıyacak öznelerin belirlenmesi ve bu öznelerin müesses nizamı yeniden üretecek statüler ve haklar gibi araçlarla donatılması süreci üzerinden ele alınmaktadır. Çalışmanın nihai amacı, siyasal bir araç olarak sivil toplumun devlet egemenliğı karşısındaki özgürleőtiricilik iddiasının sınanmasıdır.

Anahtar Sözcükler: Sivil Toplum, Özneleştirme, Biyoiktidar, Liberalizm, Hak Kavramı

ABSTRACT

The concept of çivil society gains its distinctive meaning within iğts relationality with sovereignty. From this perspective, the concept becomes revealed as a two-faceted device which in one hand limits the authority of the sovereign and in the other hand, serves the sovereign to define its sphere

of sovereignty. For the process of defining the sphere of sovereignty goes in parallel with the process of defining the subjects of social and political sphere, the concept of civil society can be examined as a sphere of subjectivation. In this study, the concept of civil society as with the sphere of activity promised by the concept has been analysed through the process of identifying the subjects which will port the sovereignty and entailing these subjects with status and rights in order to reproduce the established order. The ultimate objective of the study is to test the liberatory claim of the çivil society as a political device against the state sovereignty.

Keywords: Civil Society, Subjectivation, Biopower, Liberalism, The Concept of Right

GİRİŞ

Farklı geleneklerce farklı biçimlerde tanımlanan sivil toplum kavramı, bazen devlet karşısında bir odak olarak, bazen de devlet ile birlikte ele alınan ve onu tamamlayan bir unsur olarak anlam kazanmakta, hatta Thomas Paine örneğinde gördüğümüz gibi sivil toplumun devletten önce var olduğu dahi öne sürülebilmektedir¹. Ancak, Aristo'nun *politike koinonia*'sından 20. Yüzyılın sivil toplum fikrine kadar bu tanımların tamamı, açık veya örtük biçimde bir etkinlik alanına işaret etmektedirler. Bu etkinlik alanının sivil toplum için münhasır bir alan olduğunu söyleyenlerin yanında, bunun hem devlet hem de sivil toplum için ortak bir alan olduğunu², ya da Foucault gibi bunun doğrudan iktidarın kendisini gerçekleştirme araçlarından biri olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır³. Ancak mülkiyeti kimde bulunursa bulunsun bu etkinlik alanı, sivil toplum alanının hem savunucuları, hem eleştirmenleri hem de karşıtları tarafından önemle ele alınmaktadır zira sivil toplum alanının siyaset kuramına sunduğu en büyük katkılardan biri, devlet ile toplumun diğer boyutları arasındaki ilişkileri görünür kılmasıdır⁴. Söz konusu etkinlik alanının sınırları, siyasal iktidar ile arasındaki mesafeye göre belirlemekte ve sivil toplum alanı da egemenlik karşısındaki konumu doğrultusunda belirlemektedir. Bu haliyle egemenlikten veya siyasal

¹ Bkz: John Keane, *Sivil Toplum ve Devlet*, İstanbul, 1993, s. 60.

² Bkz: Cemal Bali Akal, *İktidarın Üç Yüzü*, İstanbul, 2010, s. 64.

³ Bkz: Michel Foucault, *Birth of Biopolitics*, Tran. Graham Burchell, New York, 2008, s. 2.

⁴ Joel S. Migdal, *State in Society*, USA, 2001, s. 130.

iktidardan bağımsız biçimde ele alınamayan sivil toplum, egemenin münhasır yetkilerini kullanma biçimini sivil alan lehine sınırlandırma ve bu doğrultuda bir özgürlük sunma aracı olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise sivil toplum alanının özgürleştirme işlevini yerine getirme kapasitesine sahip olup olmadığı incelenmekte, bu inceleme esnasında ise sivil toplumun egemenlik ile arasındaki ilişkileri berraklaştıran bir unsur olan özneleştirme sürecine başvurulmaktadır.

Bu özneleştirme alanının sınırlarının nasıl çizildiği ve öznelinin nasıl belirlendiği, söz konusu sivil toplum kurgusunun içerisinde yer aldığı siyasal ve hukuki yapının bir yansıması olarak belireceği için, sivil toplum kavramını özneleştirme kapasitesi üzerinden ele almak hem kavramı hem de süreç, anlamak açısından yararlı olacaktır. Bu nedenle bu çalışmada öncelik, sivil toplum alanının kişilerin birer özne haline gelmelerine/getirilmelerinde yerine getirdiği işleve verilmektedir. Öncelikle özneleştirme kavramı ana hatlarıyla tarif edilmeye çalışılacaktır. Ardından da sivil toplum kavramı ağırlıklı olarak sivil toplum ile siyasal toplumun birbirinden ayrılmaya başladığı⁵ dönem esas alınarak modern devlet perspektifinden ele alınacak, modern öncesi dönemlere ilişkin sivil toplum tasarımları ise(örneğin Aristo'nun *politike koinonia*'sı) egemenlik ve özne arasındaki ilişkilene biçimleri doğrultusunda modern devlet-sivil toplum tasarımını esinlediği ölçüde incelenecektir. Sivil toplum kavramının kavranış biçimine yönelik temel argümanlar ve eleştirel bakışlar da özneleştirme süreci doğrultusunda incelenecektir. Ve sonuç olarak sivil toplumun içeriği itibarıyla değil ancak doğası itibarıyla sunduğu özgürleştirme vaadini yerine getirmesinin mümkün olup olmadığı incelenmeye çalışılacaktır.

I. Kavramsal Çerçeve

a. Sivil Toplum Kavramı

Bugün sivil toplum kavramının ne anlamaya geldiğini anlamaya yönelik bir çaba, birbiri ile çoğu kez uyuşmayan, farklı kavram demetlerini kullanan, bazıları bir ilişki biçimine bazıları ise bir kurumlar tablosuna odaklanan pek çok tanımla karşılaşacaktır. Üstelik bu tanımlar sadece kavramın tarihsel gelişim süreci içerisinde çeşitlenmemekte, belirli bir dönemde ve belirli bir siyaset kurgusu içerisinde bile birbirine referans veremeyecek kadar

⁵ Mehmet Akad – Bihterin Vural Dinçkol, Genel Kamu Hukuku, İstanbul, 2009, s. 161.

ayrışabilmektedirler. Ancak dikkatle bakıldığında bu tanımların, birbirlerinden ayrıştıkları yer itibarıyla, kavramın içeriği hakkında değil doğası hakkında önemli ipuçları sundukları görülmektedir. Zira karşımıza çıkan her tanımda sivil toplum denilen yapının niteliğini siyasi iktidar veya egemenlik ile arasındaki mesafe belirlemekte ve kavrama ilişkin tanımlar bu mesafe ekseninde şekillenmektedir. Cohen ve Arato'nun da belirttiği üzere sivil toplum, kendi yapısal özerkliğine rağmen egemenlikten bağımsız biçimde ele alınamayacak, bir söylem alanı olarak temel niteliğini bu bağımlılık ilişkisi içerisinde edinmektedir⁶. Bu nedenle, sivil toplumu tanımlamaya yönelik her çaba, siyasal alanın veya devletin egemenlik alanının tanımlanması anlamına da gelmekte, sivil topluma ilişkin kavramsallaştırma ve uygulamalar, Foucault'nun da belirttiği üzere, söz konusu alanlar arasındaki ilişkilerin mikrodan makroya bütün ölçeklerde görünür hale gelmesini sağlamaktadır⁷.

Kavramın modern siyaset bilimi literatürüne girdiği dönem modern devletin ortaya çıkışı ile aynı döneme rastlamaktadır ve modern devleti sivil toplumun 18. Yüzyılda ortaya çıkmış olan halinden bağımsız biçimde ele alamamamız bunun kanıtı olarak gösterilebilir. Zira sivil toplumun bugünün siyaset kurgusu içerisinde bir siyasal özne olarak ortaya çıkışı, modern devletin kurumlaşması ve bir egemenlik odağı haline gelmesine paralel biçimde gerçekleşmiştir⁸. Ancak sivil toplumun bu noktada üstlendiği “ortak alana katılım olanakları yaratma” işlevi, modern devlet öncesinde de farklı biçimlerde karşılaşılmaktadır. Hatta bu katılım olanaklarının ve katılımcıların oluşturulması egemenliğin ayırt edici bir faaliyeti olarak ele alındığında⁹, egemenliğin ve sivil toplumun birbirlerini besleyecek şekilde paralel seyirler izledikleri görülecektir. Örneğin Aristoteles'in *Site*'ye ilişkin görüşlerinden Augustine'in *Civitas Dei*'sine ve oradan da sözleşmecî düşünürlere kadar egemenlik fikri hakkında söylenen her söz, egemen karşısında bireylerin birbirleri ile ve egemen ile nasıl etkileşim kuracağına dair düşünceler içermekte ve açık veya örtük biçimde sivil toplum kavramını

⁶ Jean L. Cohen – Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*, USA, 1997, s. xiv-xvi.

⁷ Foucault, *The Birth of...*, s. 2-3.

⁸ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, İstanbul, 2011, s. 98.

⁹ Bkz: Giorgio Agamben, *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, Çev. İsmail Türkmen, İstanbul, 2001, s. 15.

ele almakta ve bunun da ötesinde sivil toplumun mevcut kavramsallaştırılma biçimine ışık tutacak veriler sunmaktadırlar.

Batı uygarlığı içerisinde sivil toplumun siyasal iktidarla ilişkisi konusunda başlıca iki yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisine göre sivil toplum, sosyal uyuma odaklanmış siyasal bir topluluktur. Devlet egemenliğine tabi insanları ve egemen devleti aynı anda kapsamaktadır¹⁰. Bu yaklaşıma göre sivil toplum, aile ile devlet arasında bulunan ve kişinin bir yandan toplumsallaşırken bir yandan da egemen devlet kipi içerisinde “sivilleşmesini” sağlayan bütün katmanları ve süreçleri içermektedir¹¹. İkinci yaklaşım ise sivil toplumu, devletin alanının tümüyle dışında yer alan ve hatta devlet iktidarını sınırlandırmak amacıyla onun karşısında yer alan örgütlü toplum olarak tanımlamaktadır. Devlet karşısında bir siyasal aktör olarak sivil toplum, devletin kendi uyuğu altında bulunanları sadece birer yönetim nesnesi olarak tanımlama potansiyeline karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır¹². Temelleri Tocqueville tarafından atılan bu yaklaşım sivil toplumu, kendi menfaati peşinde koşan birey ile ortak iyinin peşinde koşan devlet arasındaki bir ara alan olarak görmekte ve sivil toplumun, egemenliği sınırlandırırken bu iki çabayı uyumlu hale getirmeye yarayacağını düşünmektedir¹³. Bu yaklaşıma göre sivil toplum, birey üzerinden okunduğunda bir ilişkiler ağı, kurumsal bazda okunduğunda ise devlet dışında yer alan örgütlerin bir bütünü niteliği taşımaktadır. Sivil toplum kavramı, hem toplumsal hem de siyasal alanda sürdürdüğü işlevler üzerinden tarif edilmekte, bu işlevler ise, bireyler arasındaki ilişkilerde yaşanan menfaat çatışmaların çözülmesine katkıda bulunmak ve buna ek olarak, devletin elinde bulundurduğu egemenlik gücünün nasıl sınırlandırılacağını belirlemede aktif rolü oynamak olarak belirlenmektedir¹⁴. Sivil toplum kavramının taşıdığı anlam da, bu iki işlev doğrultusunda devlet ve toplum kuramları içerisinde ele alınma biçime göre şekillenmektedir. Sivil toplumun kavramının işaret ettiği alan, düşünce tarihi boyunca farklı biçimlerde tanımlanmış olduğu için kavramın tanımı da bu tarih boyunca önemli

¹⁰ Huri İslamoğlu, *Ottoman History as World History*, İstanbul, 2007, s. 152.

¹¹ Richard Dagger, *Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism*, United Kingdom, 1997, s. 198.

¹² İslamoğlu, s. 152.

¹³ Bernard Enjolras – Karl henrik Sivesind, *Civil Society in Comparative Perspective*, United Kingdom, 2009, s. xii.

¹⁴ *Ibid*, s. xii.

değişikliklere uğramıştır. Bu değişimin izini sürerken ise, “sivil” kavramının farklı anlamları ve bu anlamların ortak göstereni meseleye ışık tutmaktadır¹⁵.

Sivil toplum kavramının günümüzde siyasal iktidarın pratiklerine etkili biçimde dâhil olup bunları sınırlandırmanın ya da dönüştürmenin aracı olarak karşımıza çıkmasının açıklayan yaklaşımlar çeşitlilik gösterse de, bu aracı kullanabilmek için kullanılacak olan vatandaşlık ve haklar gibi hukuki ve siyasi araçların¹⁶ kurgulanma biçimleri bu farklı yaklaşımların, belirli temel kabuller üzerine kurulmuş bir ortak alanın etkililiğinin artırılması noktasında bir araya gelmesini sağlamaktadır. Sivil toplum alanının üzerine kurulduğu temel kabullerden biri, birbirileri ile çatışmalı veya uyumlu ilişkiler kuran toplumsal odaklar boyunca kurucu fikirleri içeren normatif bir nizamın varlığı ve bu nizamı taşıyan sivil toplum alanının, üstün toplumsal ve ahlaki düzen olarak varlığını sürdürdüğüdür¹⁷. Marksizm’e göre bu düzen tahakküm edici bir hegemonya şeklinde zuhur etse de liberal kuram içerisinde tanımlandığı haliyle sivil toplum, gerek kurumları ile gerekse de sunduğu etkinlik olanakları ile bir özgürleşme vadinin alanı olarak belirmektedir. Bu özgürlük vadini mümkün kılan unsurlardan biri, yukarıda bahsedilen yaklaşımların tamamını kapsar biçimde, sivil toplumun doğasına ilişkin kavramsallaştırmalardır. Sivil toplum kavramı gündelik dil içerisinde siyasal ve toplumsal alan içerisinde kurumlaşmış çeşitli örgütleri ve baskı gruplarını tanımlamada kullanılsa da, söz konusu kavram kendisini

¹⁵ Sivil kelimesi ile akraba olan *cite*, *civics*, *citizen* ve *civilisation* kelimeleri arasındaki bağ Türkçe karşılıklarda pek görünür değildir. Avrupa düşüncesinde sivilleşme/uygarlaşma kavramı 16. Yüzyıldan bu yana, Türkçe’de güncel siyaset içerisinde kazandığı anlamdan farklı olarak, hem ortak toplumsal alan içerisinde yaşamak için gerekli özelliklere kavuşma sürecini, hem de toplumsal ve siyasal yapının bu süreç sonucunda ulaştığı noktayı tanımlayacak biçimde kullanılmaktadır. Bu uygarlaşma sürecinin mekânı ise, önceden sadece vatandaşların örgütlü birlikteliği anlamına gelirken zaman içerisinde bu örgütlü yapının fiziksel unsurlarını da içererek “şehir” anlama da gelecek biçimde kullanılan *civitas* olarak belirlenmiştir. Bu noktadan bakıldığında, 18. Yüzyılda ortaya çıkan bildirelerin içerdiği temel hakların sivil haklar (*civic rights*) olarak ele alınması, bu hakların kişinin içerisinde yaşadığı bütüne dâhil olmasına yarayan belirli bir uygarlaştırma sürecinin araçları olma işlevine bürünmesi anlamına gelebilmektedir. Söz konusu hakların “şehirli” anlamındaki burjuva sınıfınca talep edilmesi ve şehirlerin bu dönemde geçirdiği yapısal değişim ise bu hakların etkinlik alanları hakkında fikir vermektedir. Burada bahsedilen şey kültürel anlamda kent değil, ortak yaşamın sosyolojik anlamda bir toplumlaşmaya evrildiği sürecin mekânı olarak kenttir. (Bkz: Williams, Raymond, Anahtar Sözcükler, İstanbul, 2012, s.69-71.)

¹⁶ Bkz: Dinçkol-Akad, s.163.

¹⁷ Migdal, s. 131.

egemenlik kuramı içerisinde, devletten özerk biçimde kendiliğinden ortaya çıkmış, kendi varlık sebebini kendisinde bulan, toplumsal düzen içerisinde belirli bir normatif düzene bağlı olarak işleyen ve gönüllülük üzerine kurulmuş bir alan olarak tanımlanmaktadır¹⁸. Yani sivil toplum kavramı, kendisini tanımladığı haliyle, çeşitli sivil toplum kuruluşlarını da kapsayan ancak bunun da ötesine geçecek biçimde toplumsal hayat içerisinde örgütlü bir bütün olarak beliren ve ayırt edici özelliğini kendi kendisini düzenleyen bu içyapısı doğrultusunda kazanan bir unsurdur.

Egemenlik kuramında sivil toplum kavramının işaret ettiği etkinlik alanı ‘devletin olmadığı her yer’ olarak değil, kendi ontolojik bütünlüğüne sahip bir toplumsal etkinlik zemini olarak belirlemekte, bu zemin ise özel alan dışındaki tüm ortak alanları kapsayacak biçimde tarif edilmektedir¹⁹. Zira sivil toplum kendi içyapısını devletin karışmadığı alana işaret ederek negatif biçimde tanımlasa da bu alanın içeriği siyasal iktidardan veya devlet egemenliğinden bağımsız biçimde doldurulamamakta, arada dolaylı veya doğrudan biçimde gerçekleşen bir belirleme ilişkisi ortaya çıkmaktadır²⁰. Foucault’ya göre, sivil toplum alanı, esas anlamını modern devlet içerisinde, bu devletin “yönetimsellik” adını verdiği faaliyetlerinin temel gerçekleştirme zemini haline gelerek kazanmakta, bundan öncesinde siyasal bir gerçekliğe değil teorik bir kabule işaret etmektedir²¹. Ancak sivil toplumun modern dönemde farklı ve çok daha etkili bir işlevi üstlenmiş olsa da, sivil toplumun ve işaret ettiği alanın kendi tarihi içerisinde bir netlik taşımaması, sivil toplumu tarihsel bir unsur olmaktan çok kavramsal bir unsur olarak ele almayı daha verimli hale getirmektedir²². Bu tür bir yaklaşım ise sivil toplumu belirli bir devlet tipi içerisinde karşılaşılabilecek bir unsur olmanın ötesinde, örgütlü siyasal yaşamın doğuşuyla birlikte çeşitli görünüm ve içeriklerde ele alınabilecek bir alan haline getirmektedir. Sivil topluma ilişkin modern kavramsallaştırmanın önemli bir bölümünün altyapısını hazırlayan Hegel’in, bu sivil toplumu bir ethos üzerine oturturken doğrudan Antik Yunan düşünürlerinden yararlanması ve Aristo’nun

¹⁸ Ellen Meiksins Wood, Wood, Uses and Abuses of Civil Society. İnternet Kaynağı: <https://twpl.library.utoronto.ca/index.php/srv/article/viewFile/5574/2472>, s.62

¹⁹ Helmut K. Anheier - Regina A. List, A Dictionary of Civil Society, Philanthropy and the Non-Profit Sector, United Kingdom, 2005, s.54-55.

²⁰ Akal, s.41-47.

²¹ Foucault, Birth of..., s. 297.

²² Cohen-Arato, s. 83.

kavramsallaştırmasını kullanması²³ buna kanıt olarak gösterilebilir. Sivil toplum ile egemenlik arasındaki ilişkiyi sadece modern devlet veya diğer kurumlar üzerinden ele almak, kişilerin devlet ile etkileşime girerken sivil toplum alanını nasıl kullandığını açıklasa da, kendi iç bütünlüğü içerisinde sivil toplumun bu kişileri ne şekilde siyasallaştırdığını ya da kişilerin bu alanda birbirleri ile ne şekilde etkileşim kurduklarını açıklayamayacak, vaat edilen özgürlüğün niteliği tartışılmamış olacaktır.

Kavramın dair eleştirel nitelikteki yaklaşımların temelinde de bu özgürleştirme vaadinin sınanması yatmaktadır. Zira Marx'ın sivil toplum yorumu ve Gramsci'nin bu yorumu "hegemonya-karşı hegemonya" ikiliği üzerinden yorumlayarak sivil topluma, modern liberal devletin öngördüğü biçimde olmasa da, olumlu bir nitelik atfetmesinin altında söz konusu özgürleştirme vaadinin işaret ettiği hususlar bulunmaktadır. Bu çalışmada ise söz konusu vaat, özneleştirme kavramı üzerinden sınanmaya çalışılacaktır. Çünkü egemenlik alanı, belirli bir siyasal iktidar kipini taşıyacak olan öznelerin belirlenmesi ile oluşmakta, bir yandan bireyler için siyasal alana katılma olanakları yaratmakta, bir yandan da onları siyasal açıdan birer özne haline getirmektedir.

Bir tür biyoiktidar uygulaması olarak da adlandırılabilir olan bu süreç, kişilerin ortak alanlarda nasıl etkin biçimde var olabileceğini belirleyerek özneleşmenin koşullarını yaratmaktadır²⁴. Sivil toplumun işaret ettiği alan her şeyden önce vatandaşların etkinlik alanı olduğu için ve vatandaşlar, birbirleri ile ve toplumsal odaklarla kurdukları ilişkilerde bu alanın taşıyıcılığını üstlendikleri için²⁵ söz konusu alanın öznesi ile anlam kazandığını ve bu öznenin ortaya çıkma biçiminin önem taşıdığını öne sürmek mümkündür. Bu özneleştirme sürecinin sunacağı veriler, kavramın piyasa, aile, eğitim gibi farklı kurumlar arasındaki bağı kurmada rol üstlenerek nasıl bir "hegemonya" haline geldiğini görmek açısından yardımcı olacaktır.

²³ Cohen-Arato, s. 97.

²⁴ Antonio Negri, 'Philosophy Of Law Against Sovereignty: New Excesses, Old Fragmentations', Law Critique, Sayı: 19, 2008, ss. 335-343, s. 339.

²⁵ Anheier - List, s. 54.

b. Özneleştirme Kavramı

Özneleştirme kavramının ne anlama geldiğinden bahsetmeden önce bu kavramın temel bileşeni olan özne kavramını ele almak gerekmektedir. Özne kavramı, Foucault'un tanımıyla Batı düşüncesi içerisinde hem "denetim veya bağlılık/bağımlılık yoluyla kendisinden başka bir şeye tabi olan" hem de "kendinin bilgisine sahip olarak kendisine bağlanmış olan kimse" anlamına gelmektedir²⁶. Yani özne her ne kadar diğer tüm unsurlardan bağımsız biçimde eyleyen kişi veya şey olarak ele alınsa da, her durumda ister dışsal bir unsura, ister kişinin veya şeyin "kendiliğini" veya "benliğini" oluşturan koşullara olsun, bir bağlılık fikrini beraberinde getirmektedir. Bu da tüm dışsal koşullardan arınmış, mutlak bir benlik fikrinin mümkün olmadığı, benlik durumlarının öznel durumları içerisinde daha ziyade "belirlenmiş" bir konum aldığı fikrine temel oluşturmaktadır. Zira özne, eyleme kapasitesine sahip olmak için öncelikle kendisini diğer insanlara veya başka bir yapıya bağlamalıdır²⁷. Ve öznelik durumu ancak bu iki koşul bir araya geldiğinde ortaya çıkmış olacaktır. Sosyal bilimlerde içerisinde "aktör" ve "birey" gibi alternatiflerin yerine kullanılan özne²⁸, çoğu kez verili bir toplumsal yapı içerisinde ve bu yapıya bağlı biçimde eyleme kapasitesine sahip olan kişi anlamında ele alınmaktadır. Bu yaklaşım ise öznenin ve öznelik durumunun, klasik Batı düşünürlerinin bahsettiğinin aksine tümüyle nesnel ve tarafsız bir epistemolojik ve ontolojik bir durum olmadığını, verili toplumsal yapılar içerisinde farklı görünüm ve içerikler edinerek tarihsel, toplumsal veya ideolojik bir araç haline gelebildiğini gösterir. Bu temel üzerine kurulu olan öznenin farklı bağlamlarda aldığı farklı görünümler, yapısal bir bütün içerisinde özneyi tarif etmekten çok, kendi unsurları doğrultusunda öznelik durumuna erişebilmenin koşullarını belirlerler²⁹. Özne kavramı bu şekliyle mutlaklığından, evrenselliğinden (ve siyaset üstü görünümünden) sıyrılıp siyasal açıdan araçsallaştırılmış olmakta, kurgulanmaya müsait bir vasıta haline gelip farklı hukuki ve siyasi görünümlerde karşımıza çıkmaktadır.

²⁶ Michel Foucault, "Özne ve İktidar", *Özne ve İktidar*, Çev. Osman Akınhay, Seçme Yazılar 2, İstanbul, 2011, ss. 57-82, s. 63.

²⁷ Alain Supiot, *Homo Juridicus: Hukukun Antropolojik İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Bige Açımız Ünal, Ankara, 2008, s. 10.

²⁸ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Ankara, 1999, s. 571.

²⁹ Richard Mohr, "Flesh and the Person", *Australian Feminist Law Journal*, Sayı: 29, 2008, ss. 31-52, s. 39-40.

Görüldüğü gibi, öznenin ve özneleşme biçimlerinin tarihsel koşullardan bağımsız biçimde, tek başına bir varlığa sahip olduğu ve siyasal, hukuki, iktisadi alanlarda ve elbette ki sivil toplum alanında karşımıza çıkan varoluş biçimlerinin, kendi başına bir gerçekliğe sahip olan bu özneye yüklenmiş olduğu fikri tartışmaya açıktır. Bu doğrultuda, özneyi toplumsal düzen ve iktidar ile arasındaki ilişkiler açısından inceleyen Foucault, öznenin toplumsal düzen için bir çıkış noktası değil, toplumsal hayatın bir sonucu olduğunu, ve “insanların özne haline getirilmesi süreçlerini ortaya çıkarmanın” başlı başına bir çalışma alanı olduğunu söyler. Foucault’ya göre tarihsel bir süreç içerisinde ortaya çıkan özne, sadece dışsal koşulların ürünü değildir. İnsanlar kendi öznellik durumlarının inşası sürecinde etkin biçimde rol almakta ve kendilerini birer “benlik” olarak veya birer ”kimlik” olarak inşa etmektedirler³⁰. Yani özneleşme süreci, tıpkı kavramın içeriğindeki gibi çok boyutlu bir görünüm arz eder. Birey verili bir düzen tarafından zorla veya tümüyle edilgin biçimde özne haline getirilmemekte, özerk bir özne haline gelirken bu süreç içerisinde kendiliğinden üzerinde durduğu zemine bağlanmakta, kendi kendisini özneleştirmektedir. Özneye başka bir açıdan yaklaşan Jacques Ranciere ise, özneleşme sürecinin bir *kendilik* durumunun inşasından ziyade, diğer özneler ile ilişkiye girme biçiminin esaslarının belirlenmesi süreci olduğunu söyler. Yani öznellik fikri, insanın yalın olarak kendisi ile baş başa kaldığı durumlarla değil, başka özneler ile etkileşime girdiği durumlarla ilgilenir³¹. Bu fikri sivil toplum kavramı üzerinden incelediğimizde, özel alan ile devlet arasında sivil toplum alanının, öznelerin birbirleri ile etkileşime girmelerine ve içinde buldukları öznellik kurgusunun gereğini yerine getirmelerine yarayan bir alan olduğunu öne sürmek mümkün olacaktır. Zira özne teriminin modern devlet öncesinde egemene bağlı bulunan uyrukları tanımlamada kullanılışı³², uyruktan vatandaşlığa geçildiğinde vatandaşın siyasal düzenin bir aktörü olarak betimlenirken yine “özne” sözcüğünün kullanılması, bir yandan kavramın içeriğindeki çift anlamlılığın bir örneğini oluştururken, bir yandan da kavramın sivil toplum alanının işleyişi açısından sahip olduğu kilit rolü

³⁰ Foucault, *Özne ve İktidar...*, s. 58-59.

³¹ Jacques Ranciere, *Siyasalın Kıyısında*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul, 2007, s. 74.

³² Gianfranco Poggi, “Vatandaşlar ve Devlet: Geçmişe Bakış ve Muhtemel Gelecek”, *Devletler ve Vatandaşlar*, Ed. Quentin Skinner, Çev. Gökhan Aksay, İstanbul, 2011, ss. 39-52, s. 40

ortaya koymaktadır. Bu kabulü sağlamanın ilk adımı ise, hukuksal-siyasal-toplumsal düzenin taşıyıcılığını gerçekleştirebilecek olan öznenin, bir varoluş kategorisi olarak belirlenmesidir³³.

Foucault'nun modernite ile ortaya çıktığını söylediği ve biyoiktidar çerçevesinde açıkladığı bu durumu çıkış noktası olarak alan Agamben, özneleştirme mekanizmalarının sadece modernitenin ayırt edici bir unsuru olarak ele alınamayacağını, egemen gücün kimin insan olarak sayılıp kimin sayılmayacağını belirlediği her noktada, bu tür süreçlerin söz konusu olduğunu söylemektedir³⁴. Hatta bunun ötesinde, iktidarın nesnesi olacak beden kurgulanması ve bu kurgunun, kendisine uymayanları siyasal-hukuki düzenden hariç tutması süreçlerinin Batı siyaseti içerisinde egemenliğin ayırt edici noktası olduğunu öne sürmektedir. Yani egemenlik ve beden üzerinden özneleştirme, Antik çağlardan beri iç içe geçmiş durumdadır³⁵. Bu sürecin izini süren Agamben, Batı siyaset geleneğinin Antik çağlardan itibaren biyolojik haliyle yaşamı ortak alanın dışında tuttuğunu, kendi etkinlik alanı içerisinde biyolojik yaşamın ötesinde biyosiyasal açıdan yeni bir beden ve benlik yarattığını söylemektedir. Ve bu açıdan bakıldığında, egemenlik kuramı ile açıklanan hukuki-kurumsal iktidar modeli ile biyosiyasal iktidar modeli arasında bir kesişme noktası olduğu³⁶, dolayısıyla biyoiktidar mekanizmalarının Batı düşüncesinin siyasal-hukuki tarihi boyunca incelenebileceği fikri ortaya çıkmaktadır.

Sivil toplum alanı her koşulda egemenlik ile bir ilişki içerisinde belirlenmiş olduğu için, bu alanın getirdiği özneleşme koşulları egemenlikten ve özel olarak devletten bağımsız düşünülemezdir. Devlet derken genellikle, modern batıya özgü bir yönetim biçimi ve bunun asli unsurları; yani egemenliğe sahip bir siyasi varlık, sınırları belli bir bölge ve bu bölge içerisinde yaşayan ve “ulus” olarak ele alınabilecek bir nüfus kast edilmektedir³⁷. Ancak bu klasik tanım, çeşitli hukuk tanımlarında da karşılaştığımız gibi, söz konusu aygıtın sadece son birkaç yüzyıl içerisinde ortaya çıkmış olan modern halini açıklamaktadır. Carl Schmitt'in de

³³ Sharon R. Kaufman - Lynn M. Morgan, “The Anthropology of the Beginnings and Ends of Life”, *Annual Review of Anthropology*, Sayı: 34, 2005, ss. 317-341, s.318.

³⁴ Agamben, s. 15.

³⁵ Agamben, *Kutsal İnsan...*, s. 15-16.

³⁶ Agamben, *Kutsal İnsan...*, s. 15.

³⁷ Poggi, *Vatandaşlar ve Devlet...*, s. 39.

belirttiği gibi bu tanım, devletin unsurlarını açıklamakta ancak devletin doğasına ilişkin bir bilgi vermemektedir³⁸. Geniş anlamıyla devlet ise, toplumsal yaşamın sahip olduğu uyumun gözetilmesinde tek söz sahibi olan ve bu doğrultuda bir düzenleyicilik işlevine sahip olan unsur olarak ele alınabilmektedir³⁹. Devletin, siyaset aracılığıyla yerine getirdiği düzenleyicilik fonksiyonu çerçevesinde ele aldığı şeyin ortak alanın ve bu alanda devam eden yaşamın sürdürülebilirliği olduğunu düşündüğümüzde⁴⁰, sivil toplumun öznesinin devletin ve hukukun öznesinden ayrı tutulamayacağı ortaya çıkmaktadır. Toplumun idamesine ilişkin işlevler belirginleştikçe siyaset, bu işlevlerin taşıyıcılarını bir temsil ilişkisine zorlamaktadır⁴¹. Siyaset bu bağlamda kendi öznelerini betimlemekte ve bu betimlemeyi hukuk aracılığıyla yaratılan kurumlar ve statüler üzerinden uygulamaya koymakta, söz konusu statüler, onları kullanan kişilerin etkinlik olanaklarını temsil etmektedirler.

Meseleye özneleşme koşulları açısından baktığımızda, insan ortak alan içerisinde sürdürülen yaşamının hangi durumda başlayıp hangi durumda bittiği tartışmasının da insanın toplumsallaşma biçimleri boyunca her zaman karşımıza çıkan bir unsur olduğunu görürüz⁴². Örgütlü toplum içerisinde karşımıza çıkan özneleşme modeli, “tekil olarak bir insanın etkili ve düzenli bir ortak yaşamın üyesi olacak şekilde kavramsallaştırılması” sürecini temel almaktadır⁴³. Buradaki etkili tabiriyle kastedilen, ortak yaşamın üye üzerindeki yetkisinin, üyenin hedef ve davranışlarının biçimlenmesinde ve uygulamasında belirgin sonuçlar doğurması, düzenli tabiri ile kastedilen ise ortak yaşamın, kişiliğin kavramsallaştırılma biçimi ile arasında açık ve belirgin bağ olmasıdır⁴⁴. Düzen fikrinin tek başına bir değer olarak ele alınmasının altında, toplumun her şeyden önce ekonomik bir bütün olarak, yani hayatını bir toplum olarak idame ettirmeye çalışan bir varlık olarak bu

³⁸ Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, Çev. George Schwab, Chicago, 1996, s.19.

³⁹ Ted. C. Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, Çev. A. Erkan Koca, Ankara, 2011, s. 66-71.

⁴⁰ Georges Balandier, *Siyasal Antropoloji*, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, 2011, s. 41-42.

⁴¹ *Ibid*, s. 77.

⁴² Sharon R. Kaufman ve Lynn M. Morgan, “The Anthropology of the Beginnings and Ends of Life”, *Annual Review of Anthropology*, Sayı: 34, 2005, ss. 317-341, s.318.

⁴³ Michael Carrithers, “An Alternative Social History of the Self”, *The Category of the Person*, Ed. Michael Carrithers, Steven Collins ve Steven Lukes, United Kingdom, 1985, ss.234-256, s.235.

⁴⁴ *Ibid*.

düzene ihtiyaç duymasının yatıyor olması mümkündür⁴⁵. Yani toplumsallaşma süreci içerisinde ortaya çıkan özneleşme kategorisi temel nitelikleri itibarıyla ortaya çıktığı toplumun işleyiş biçimi ile uyumlu olmalı ve bu kategori tarafından sunulan eylem kapasitesi, yine topluluğun temel niteliklerine uygun biçimde gerçekleştirilmelidir.

Sivil toplumun, kişilerin siyasal iktidar ile aralarında bir mesafe gözeterek etkileşime girdikleri, ancak kişisel etkinlik biçiminde karşımıza çıksa da yankısını ortak alanda bulan faaliyetlerin gerçekleştiği alan olarak kavramsallaştırıldığını düşündüğümüzde, söz konusu alanın özneleştirme kapasitesi üzerinden ele alınmayı hak ettiği görülecektir. Sivil toplum her durumda siyasal alan ile birlikte anlam kazandığı için, tekil olanın tikellesmesini sağlayan bir alan olarak sivil toplumun bir özneleşme kategorisi yaratacağı, hatta belki de kendi varlığını bu kurgulanmış öznelliklerin etkinliğine borçlu olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Sivil toplumun bu noktadaki rolünü incelemek için kavramın doğasını ve kendi tarihi içerisinde söz konusu alanı nasıl tanımladığına bakmamız gerekmektedir.

II. Sivil Toplum Alanının Sınırları

Yukarıda da belirttiğimiz gibi sivil toplum kavramı, herşeyden önce bir alana işaret etmekte, bu alanın kapsamı siyasal iktidar ile birlikte belirlenip işlerlik kazanmakta ve alanın taşıyıcılığı, belirli bir öznellik kategorisi tarafından üstlenilmektedir. Meseleye özneleştirme süreci üzerinden baktığımızda sivil toplum kavramına ilişkin her yaklaşımda ortak olan çeşitli unsurlar görmekteyiz. Bu ortaklıkları incelemek içinse batı siyaseti içerisinde sivil topluma ilişkin ilk kavramsallaştırmanın yapıldığı Antik Yunan döneminde yaşamış olan Aristoteles'in görüşlerine bakmak yardımcı olacaktır. Özneleştirme sürecine ilişkin ilk kavrayışların sivil toplum açısından da bir çıkış noktası teşkil eden metinlerden doğması da bu noktada önemlidir. Zira yukarıda da belirtildiği üzere, sivil toplum modern görünümünü alırken doğrudan Aristo'nun yaptığı tariftten etkilenmektedir ve bunun da ötesinde söz konusu betimleme, içerisinde bulunduğumuz uygarlığın siyaset kavrayışının ana eksenini hakkında fikir verecektir.

⁴⁵ Cahit Can, Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi, Ankara, 2002, s. 70-71.

a. *Politike Koinonia* ve Sitenin Sınırları

Sivil toplum kavramının ilk kullanıldığı yerlerden birisi Aristo'nun Politika adlı eseridir. Bu eserde *politike koinonia* olarak geçen sivil toplum, Latinler tarafından *societas civilis* olarak ifade edilmiş ve Avrupa tarihine de bu kullanım temel alınarak aktarılmıştır⁴⁶. Ancak Orta Çağ sonrasının Aydınlanma düşünürleri tabiri ele alırken Aristo'ya referans vererek hareket etmişlerdir. Söz konusu eserde Aristo, sivil toplumu, eşit ve özgür vatandaşların, hukuki olarak ayırt edilebilir nitelikteki bir siyasal alan içerisinde hem etik hem de siyasal açıdan belirli değerlerle bezenmiş biçimde birlikte yaşamaları olarak tanımlamaktadır⁴⁷. Bu birlikte yaşama halinin bize gösterdiği şey ise *polis* zemininin ta kendisidir. Zira ayırt edici noktası “siyasallaşabilme kapasitesi” olarak ifade edilen insanın, yani *zoon politikon*'un kendisini var edebileceği zemin ve kendisini var edebilmek adına ulaşmak zorunda olduğu amaç, *polis* olarak belirmektedir. Aristo, insanın canlılar içerisindeki ayırt edici noktasını bir “*zoon politikon*” olmasına bağlarken, yalın haliyle hayat anlamına gelen *zoe* ve belirli bir kip veya bağlam içerisinde ele alınabilecek olan, genel olarak hayata değil de bir hayat biçimine işaret eden *bios* kavramlarına başvurmaktadır. Yalın hayat anlamındaki *zoe* sadece biyolojik olarak yaşıyor olmak anlamına gelirken *bios*, pek çok farklı bağlamın yanında ve *polis* içerisinde sürdürülen hayatı da kapsayacak biçimde, belirli çerçeveler içerisinde yer alan bir yaşama edimi anlamına gelmektedir. Aristo için “*polis*” içerisinde yaşamak olan bu birlikte yaşama biçimi, birliktelik içerisinde sürdürülen hayatı bir bağlama oturtturarak insanı bir “*zoon politikon*”, site içerisinde sürdürülen hayatı da bir “*bios politikos*” haline getirir⁴⁸. Aristo'ya göre insanlar sadece siyasi bir topluluk içerisinde yaşıyorlarsa tümüyle insani bir hayat yaşama ve kendilerini bir topluluk içerisinde ayırt etme olanaklarına sahip olacaklardır. Bu olanağa sahip olmanın koşulu ise sivil toplum alanı içerisinde kabul edilmiş bir statüye sahip olmaktır.

Bu koşullarda karşımıza çıkan vatandaşlık statüsü, siyasetin temel gayesi olan adaletin ve erdemli yaşama biçiminin bir taşıyıcısı olarak kurgulanmıştır. Polis üzerinde kurulacak olan bu hayatın tabi olacağı kural

⁴⁶ Cohen - Arato, s. 84.

⁴⁷ Aristotle, Politics, Tran. Benjamin Jowett, Ontario, 2000, s. 8.

⁴⁸ Aristotle, s. 9

ve değerler ise, hem belirli erdemleri ve başkaları ile etkileşime girme biçimlerini belirleyecek hem de siyaset yapma usullerini belirleyecektir. Örneğin *polis*'te yaşayanların siyasal değil biyolojik varoluş kapasitelerini gerçekleştirme alanları olan *oikos*, yani hane, bir diğer *oikos* ile doğrudan etkileşim kuramamakta, sadece polis zemini üzerinde ve kendi reisleri aracılığıyla etkileşim kurmaları mümkün olmaktadır⁴⁹. Bu nedenle vatandaş, salt siyasal değil aynı zamanda ahlaki ödevlerle de donatılmış durumdadır ve siyasal iktidarın kamusal alandaki mikro ölçekli bir yürütücüsüdür⁵⁰. Bu yürütücülük işlevi önemli bir ahlaki boyuta da sahiptir. Zira Aristo için *polis*'in kendisi ahlaki niteliklere sahip bir ereği ve bu ereğe ulaşmaya yarayan siyasal araçları işaret etmektedir ve bu nedenle sivil toplumun işaret ettiği alanın siyasal toplumdaki ayırt edilmesi mümkün değildir.

Bu süreç, sivil toplum alanının sınırlarının her şeyden önce doğa karşısında çizildiğini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Batı felsefesi içerisinde insanın kendisini doğa karşısında tanımlaması süreci Descartes ile başlamış olsa da Aristo'nun yaptığı ayırmadan da anlaşılacağı gibi insani olan (yani değer taşıma kapasitesine sahip olan) ile doğal olan arasında bir ayırma gidilmesi fikri çok daha eskidir. Gerçekten de Antik Yunanda ve özellikle de vatandaşlığa ilişkin düzenlemelerin diğer dönemlere göre daha kurumsal bir niteliğe sahip olduğu Atina Demokrasisi'nde⁵¹, toplumsal katılım olanaklarına katılmanın ön koşulu biyolojik olarak insan olmak değil, sitenin bir vatandaşı olmaktır. Siteden yalıtılmış olarak tek başına ele alındığında bir değeri olmayan insan⁵², taksonomik olarak sadece yalın hayata sahip olan konuşan bir hayvandır veya nesnedir. Buradan hareketle öne sürülebilecek olan şey, sivil toplum alanının siyasal alan ile eşzamanlı olarak çizilmiş bir suni doğa alanı olduğu, bu alan içerisinde tanımlanan insanın insan olarak yaşayabilmesinin tek koşulunun da ikincil nitelikteki bu doğayı kabul etmesi olduğudur.

Bu çerçeveden baktığımızda Aristo'nun *zoon politikon* kavramının ayırt edici unsuru olarak gördüğü "iyi bir hayata sahip olma" unsuru, insanın salt biyolojik haliyle değerden yoksun bir kavram olduğunu, insanın

⁴⁹ Cohen - Arato, s. 84.

⁵⁰ İslamoğlu, s. 154.

⁵¹ Victor Farenga, *Citizen and Self in Ancient Greece: Individuals Performing Justice and the Law*, New York, 2009, s. 2.

⁵² Zeynep Özlem Üskül, *Bireyciliğe Tarihsel Bakış*, İstanbul, 2003, s. 24.

siyasallaşması ile birlikte hayatının bir değer taşıyıcısı haline gelebildiğini ve dolayısıyla hem ahlaken hem de hukuken bu değer doğrultusunda sorumlu tutulabileceğini göstermektedir. Zira bu değer varlığı, yukarıda belirttiğimiz üzere ahlak, siyaset ve hukuku birbirine bağlı unsurlar olarak ele alan Antik Yunan düzeninde, toplumsal alana yansıyan davranışların bu üç unsur tarafından sınılanabilmesinin ön koşulu haline gelecektir. Tek başına değer sahibi olmayan bu insanın bu değere kavuşması için site içerisinde özgür bir vatandaş olması, bu özgürlüğe sahip olmak için de köle veya *meteikos* (sitede bulunan yabancılar) statüsünde bulunmaması ve erkek olması gerekmektedir⁵³. Ve ancak bu koşulları karşılayıp sivil toplum alanında etkin bir varoluş kapasitesine sahip olması halinde “bir değer taşıyıcısı olarak insan” sayılabilecektir. Burada önemli bir diğer husus da, “*bios politikos*” adı verilen ve insana site içerisinde değerini veren hayat biçiminin, sadece kamusal görünüme sahip alanlar içinde yani sivil toplum alanı içerisinde geçerli olmasıdır. Sadece üreme alanı olarak görülen “*oikos*” yani hane içerisinde sürdürülen hayat yine yalın hayat anlamındaki *zoe* terimiyle tanımlanmaktadır⁵⁴. Kadının asli işlevinin bir erkeğin karısı veya annesi olmak şeklinde belirlendiğini göz önüne alırsak⁵⁵, kadınların ve kadınlığa dair eylemlerin yalın ve “yabani” nitelikteki bir hayatın mekanı olan haneye kapatıldığını, siyasallaşmaya ve site içerisinde anlamlı bir hayat sürmeye layık olanların erkekler olarak belirlendiğini görürüz.

Aristo'nun bu kurgusu uzun bir süre siyasal ve sivil alanın yapılanmasında etkili olmuşsa da, ilerleyen süreçte Batı Avrupa'da sivil toplum tasarımı, Augustin'in Hristiyanlığa verdiği biçimden de oldukça etkilenmiştir. Bu süreçte egemenlik, tanrı adına refah ve adalet sunmayı da içeren kamusal bir görev haline gelmiştir. Zira nihai itaat yükümlülüğü egemene değil Tanrıya karşı taşınan bir yükümlülüktür ve egemen, adil olduğu sürece tanrıya yakın olacak ve adil sayılacaktır⁵⁶. Bugün için tanrının bu rolünü hukukun üstlenmiş olduğu öne sürülebilir. Hukuk devleti fikrine baktığımız zaman, egemenin ancak hukuka uygun davrandığı sürece meşruiyetini korumuş sayılacağını, nihai yükümlülüğün, kendi başına

⁵³ Farenga, s.7.

⁵⁴ Agamben, s. 10.

⁵⁵ William J. Oneal, ‘The Status of Women in Ancient Athens’, International Social Science Review, Sayı: 68, Yaz 1993, ss. 115-121, s. 118.

⁵⁶ İslamoğlu, s. 155.

adaletin ortak bir temsili olarak beliren hukuka itaat etmeyi gerektirdiğini görürüz. Ancak Augustine'in etkisi, siyasi iktidarın kendi egemenliğini, kendisi dışındaki bir ölçüte veya ilkeler demetine bağlamasının öncülünü oluşturmakla sınırlı olup sivil topluma doğrudan bu sürece müdahil olma yetkisi vermemektedir. Zira bu tür bir müdahale mevcut olsa da, sadece egemenlik yetkilerini paylaşan farklı hiyerarşik yapılar arasında vuku bulmakta, sivil toplum alanına yansımamaktadır⁵⁷. Bu süreçte sivil toplumun etkili biçimde karşımıza çıkmamasının sebepleri arasında üretim biçiminin ve ilgili ortak alan tanımlarının buna el vermemesiyle açıklanabilir. Sivil topluma ilişkin önemli bulguların Orta Çağ döneminin sonlarına doğru belirginleşmeye başlayan ve sivil toplumun yeşermesi için gerekli mekan sunan kentlerin gelişmesine paralel biçimde ortaya çıkması da bunu destekler niteliktedir. Bu doğrultuda, özellikle geç Orta Çağ'da karşımıza çıkan ve mevcut sivil toplum kavrayışımızı etkileyen önemli hususlardan biri, Antik Yunan'da karşımıza çıkan aktif vatandaş kavramının ortadan kalkıp yerini egemenin konumunu önceden onaylayan ve sonrasına müdahale edemeyen pasif vatandaş kavrayışına bırakmıştır⁵⁸. Bu noktada bahsi geçen vatandaşlık statüsü elbette ki modern devlette karşılaştığımız vatandaşlıktan hayli farklı olup, ondan çok daha az kapsayıcıdır. Bu hiyerarşinin çözülüp insanın soyut ve hukuki varlığa ait bir topluluk içerisinde bir statü ile birlikte var olmaya başlaması, sivil toplumun bugünkü alanını işaret eder hale gelmeye başlamasını sağlamıştır⁵⁹.

b. Toplum Sözleşmesi Fikrinden Fransız Devrimi'ne Sivil Toplum

Sivil toplum kavramının modern anlamına kavuşmaya başlaması süreci, sözleşme kuramının ortaya çıkmasına denk gelmektedir zira bir fenomen olarak sözleşme fikri, hane, cemaat, kent *res publica* gibi sivil bugün sivil toplum alanının içerisinde saydığımız bütün unsurları kapsayan bir birliğe işaret etmektedir⁶⁰. Sözleşme kuramı içerisinde sivil toplum yine bir ikilik içerisinde anlam kazanmaktadır ancak burada sivil toplumun karşısında siyasal toplum değil, doğa hali yer almaktadır. Farklı sözleşmecî düşünürler

⁵⁷ Ellen Meiksins Wood, Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi, Çev: Oya Köymen, İstanbul, 2009, s. 205-206.

⁵⁸ Ibid, s. 202-204.

⁵⁹ Akal, s. 80-81.

⁶⁰ Martin Van Gelderen, "Erken Modern Dönem Avrupa'sında Devlet ve Rakipleri", Devletler ve Yurttaşlar, Ed. Quentin Skinner, Çev. Gökhan Ansay, İstanbul, 2011, s. 101

doğa haline olumlu ve olumsuz nitelikte çeşitli özellikler atfetmiş olsa da, hepsinin birleştiği nokta doğa halinin kaçınılması gereken bir birlikte yaşama formu olduğu ve bu formun sivil topluma geçiş ile geride bırakılması gerektiğidir. Bu düşünürlerin sözleşme sonrasına ilişkin temel kaygılarının devlet ile birey arasındaki ilişkilerin nasıl düzenleneceği olduğunu göz önüne alırsak, burada bahsedilen sivil toplumun, siyasal toplumu da içine alan bir yapıya sahip olduğunu görürüz.

Her ne kadar “sivil toplum” tabirini kullanmamış olsa da, Rousseau'nun sivil toplum kavramının evriminde önemli bir yerde durduğunu söyleyebiliriz. Ticaret odaklı toplumlarda kişisel ihtiyaçların tatmin edildikçe arttığını, yani toplumsal düzen içerisinde herkes kendi özel iradesinin peşinden gittiğinde, ihtiyaçları asla tatmin edilemeyecek olan bir insanlar topluluğu ortaya çıkacağını söyleyen Rousseau, bu durumun birlikte yaşamayı imkansız hale getireceğini düşünmektedir⁶¹. Ortak alanın ancak bozulmamış bir doğal hal içerisinde mümkün olabileceğini düşünen Rousseau, bu doğal hale geri dönmenin imkansız olduğunu düşünüp ortak alan içerisinde mümkün olduğunca az sorunun ve eşitsizliğin ortaya çıktığı bir sivil hal kurgusu oluşturmuştur⁶². Zira eşitsizlik doğada bulunmamakta, onu insan başkasını kendisine muhtaç kılarak yaratmaktadır⁶³. Kuramsal çerçevede önerdiği çözüm ise insanların, varlığı birbirine bağlı olan iki unsur olarak bireysel yaşam ile ortak yaşamın idamesi adına kendi özel iradelerini bir genel iradeye hasretmeleridir⁶⁴. Kişilerin vatandaşlık statülerini kullanarak dahil oldukları bu genel irade ise bugün sivil toplum dediğimiz anlayışın temellerini atmaktadır. Burada önemli olan sadece siyasal iktidar ile etkileşim kurma biçimlerini de belirleyen bir geniş kapsamlı bir “biz” olma fikrinin ortaya atılması değil, söz konusu fikrin temeline insan doğasına ilişkin çeşitli kabullerin yerleştirilmesi ve daha sonrasında hem sivil alanı hem de siyasal alanı taşıyacak olan öznelere ilişkin temel niteliklerin, özneleştirme kavramında gördüğümüz üzere bir doğallık vurgusu içerisinde tanımlanmasıdır.

⁶¹ Jean Jacques Rousseau, İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, Çev: Rasih Nuri İleri, İstanbul, 1998, s.135-139.

⁶² Akal, s. 111-112.

⁶³ Rousseau, s.130.

⁶⁴ Jeffrey Church, “The Freedom of Desire: Hegel's Response to Rousseau on the Problem of Civil Society”, [American Journal of Political Science - AMER J POLIT SCI](#), vol. 54, no. 1, s. 126.

Hobbes'un insana attığı doğa ise yabancılık ve bencillik ile örülmüştür⁶⁵. Ona göre sivil toplum, doğa halinin reddedilip geride bırakılmasını yarattığı bir sonuçtur ve devletle özdeşdir. Zira onun öngördüğü sözleşme iki yönlüdür ve aynı anda hem toplumu hem de siyasal iktidarı ortaya çıkaracak ve bu birlikte yaşama biçiminin kendisi doğrudan sivil toplum haline gelecektir⁶⁶. Koruma yükümlülüğünü ihlal etmesi dışında egemen, kayıtsız biçimde itaat talep etmektedir ve sivil toplumun üyesi bu talebi karşılamakla yükümlüdür. Meseleye özneleştirme açısından baktığımızda Hobbes'ta sürecin doğrudan biçimde gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Ortak alanın üyelerinin yetkilerini egemene devrederken, kendileri dışındaki her bir üyenin de aynı yetkileri devredeceği varsayımıyla hareket etmeleri burada kilit önem taşımaktadır⁶⁷. Zira sözleşme egemen ile değil, ortak alanın üyeleri arasında yapılmaktadır ve bu üyeler, baştan olumsuz nitelikler atfedilmiş bir "doğa" kurgusunun yarattığı güvensizlikten kaçmak için, egemen karşısında ortak bir öznellik statüsüne sahip olup egemenin gözetimi altında ortak yaşamı sürdürülebilir hale getirmenin bir yolunu aramaktadırlar. Zira ortak yaşamın örgütlenmesi ile birlikte tüm katılımcılar, spontan biçimde egemenin (uyruk anlamı çok daha ağır basacak biçimde) öznesi haline gelmektedirler. Sivilleşmek siyasallaşmakla eş anlamlı hale gelmekte, öznellik statüsü doğrudan egemenin buyrukları doğrultusunda icra edilmektedir.

Yine bir sözleşmeci düşünür olarak Locke için de sivil toplum ile siyasal toplum arasında bir ayırım bulunmamaktadır. Tam tersine sivil toplum, doğa durumunda bulunan insanların meşru bir siyasal düzen ekseninde örgütlenerek oluşturdukları şeydir. Ancak Locke'un önemi, bu alanları ayırmamış olmasa bile modern liberal devlet – sivil toplum ilişkisinin ana hatlarını belirlemiş olmasıdır⁶⁸. Bu siyasal düzen meşruluğunu sağlayan şey hem insanlar arasında hem de insanlar ve devlet arasında kurulan bir güven ilişkisidir. Bu güven ilişkisi ise devleti insanların hakları karşısında bir tür yed-i emin konumuna koymaktadır⁶⁹. Locke'a göre

⁶⁵ Akad-Dinçkol, s. 104.

⁶⁶ Akal, s.46-47.

⁶⁷ Dinçkol-Akad, s. 105.

⁶⁸ Akal, s. 46.

⁶⁹ Sudipta Kaviraj – Sunil Khilnani, *Civil Society: History and Possibilities*, United Kingdom, 2001, s.18.

sivilleşmiş (ve de uygarlaşmış) bir toplum bu zeminde bir araya gelmiş insanların bir birlikteliğidir. Ve bu birlikte yaşama halinin güvencesi ise temsil esasına dayalı bir siyasetin, özel mülkiyeti düzenleyen bir sistemin ve dini inançlara karşı bir hoşgörünün varlığıdır. Her şeyden önce bu özel mülkiyet sistemini güvence altına alacak olan siyasal düzen, doğa durumundaki insanların sivilleşip uygarlaşarak bir arada yaşamalarını sağlayacaktır. Locke'un sivil toplum ile siyasal toplumu birbirinden ayırmamasının temelinde de bu yatmaktadır. Ancak direnme hakkını mümkün kılan da yine bu durumdur. Locke'a göre insan akıl sahibi olduğu için zaten ortak hayatın bir parçası olarak hak sahibi konumundadır. Ancak akla yapılan bu vurgu, Kant'ın hakların varlığını insanın akıl sahibi bir varlık olmasına bağlaması durumundan farklıdır. Locke'a göre insan, tek başına hayatta kalamayacağını bildiği için, rasyonel bir tercihin sonucu olarak, kendisiyle eşit konumda bulunan insanlar ile birlikte örgütlü bir yaşam içerisinde girmekte ve bu yaşam içerisinde sahip olduğu özgürlük, mülkiyet ve emek gibi çeşitli etkinlik alanlarından yararlanmasını sağlayacak biçimde hak sahibi olmaktadır.⁷⁰ Bu haklar, insanların örgütlü yaşamlarını bir sözleşme aracılığıyla siyasal bir niteliğe kavuşturmadan önce de mevcut bulunmaktadır. Doğal durum olarak adlandırılan bu dönemde, insan doğal haklarına zaten sahip durumdadır.

Burada belirtilmesi gereken şey, Locke'un mülkiyet ve emek gibi toplumsal hayatın yapılanması sürecinde önemli bir etkileri bulunan kavramların liberal ideoloji içerisindeki belirli tanımlarını bir doğallık ve dolayısıyla kendiliğindenlik vurgusu içerisinde ortaya koyarak bu tanımların siyasal niteliğini görünmez hale getirmiş olduğudur. Doğa durumu içerisinde hâlihazırda tüm haklarına sahip olan insanlar sivil toplumun içeriğini oluşturmaktadırlar. Siyasallaşma ile birlikte ortaya çıkan devlet, bu topluluk içerisinde ortaya çıkacak dengesizlikleri gidermekle görevli olacaktır. İnsan, içinde yaşadığı topluluk içerisinde, sonrasında devlete devredeceği yasama ve yargı fonksiyonlarına da sahiptir. Ancak herkesin bu faaliyetleri kendi münhasır alanı içerisinde gerçekleştirmesi ortak yaşamın varlığını tehlikeye atacak olduğu için tek tek herkesin münhasır alanındaki bu yetkiler bir araya getirilerek ayrı bir alan oluşturulmuştur. İşte sivil toplumdan bağımsız

⁷⁰ Gülnur Acar Savran, Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx, İstanbul, 2003, s. 26.

nitelikteki siyasal alan, bu yetkilerin oluşturduğu alandır⁷¹. Ancak elbette ki bu kurgu, kendisini mümkün kılan tarihsel arka plandan ayrı düşünülemeyecektir. Locke'un birey ve toplum arasındaki ilişkiye ilişkin getirdiği ayrımlar ve siyasal-hukuki alanın öznesinin temel niteliklerine ilişkin olarak sunduğu kabuller 1774 Virginia haklar Bildirgesi ve 1789 Fransız İnsan Hakları Bildirgesi metinlerinde doğrudan karşılık bulmaktadır⁷² ve Locke'u özel olarak önemli kılan da bu durumdur.

Toplum sözleşmesi düşüncesini oluşturan arka plan doğrultusunda sivil toplumun yeniden kavramsallaştırılması burjuva sınıfının ortaya çıkışı ile paralel bir seyir izlemiştir ve bu kavramsallaştırma karşılığını yukarıda bahsedilen devrimlerde bulmuştur. Kapitalizm ile birlikte çıkan yeni siyasal ve ekonomik yapılanmanın odağı olan kent, toplumsal hayatın şekillenmesinde temel belirleyicilerden birisi haline gelmiştir. Bu dönemde sivil toplum alanını da taşıyacak olan özneler, sahip oldukları rasyonel davranabilme, çıkarlarının peşinden gidebilme gibi nitelikler doğrultusunda, kendi eylemlerinden sorumlu tutulabilme kapasitesine sahip varlıklar olarak çeşitli haklarla donatılmışlardır. Sunulan bu haklar ise, 18. yüzyılda güçlü hale gelmiş bulunan ve Fransız Devrimi'ne öncülük eden ve ticari faaliyetlerini güvence altına almak isteyen burjuvazinin taleplerine uygun düşmektedir⁷³. Burjuvaziye göre refah ve adalet, özgürlük ve eşitliği temel alan bir toplumsal düzende kendiliğinden ortaya çıkacaktır⁷⁴. Zira burjuvazi, böyle bir toplumsal düzenin sadece bireyin kendisini gerçekleştirme olanaklarını sunarak toplumun genel refah düzeyini yükseltmeyeceğini, bunun yanında bireyler arasındaki ilişkilerin biçimlendirilmesi işini de bireylere bırakarak toplumsal ve gündelik menfaatler dengesini devlet kontrolünün ötesine taşımış olacağını iddia etmektedir⁷⁵. Görüldüğü üzere sivil toplum kavramındaki "sivil" vurgusunun işaret ettiği kentlilik⁷⁶, bu dönemde karşılığını sivil toplumun mekanı olarak "bourg" adlı kentlerde yaşayan sınıfın taleplerinde bulmuştur.

Ekonomik faaliyet alanının, siyasal egemenliğin ve dini kurumların

⁷¹ Ibid, s. 32.

⁷² Üskül, s. 51.

⁷³ Mithat Sancar, 'Devlet Akli' Kısacasında Hukuk Devleti, İstanbul, 2008, s.38.

⁷⁴ Üskül, s. 66.

⁷⁵ Sancar, s. 38.

⁷⁶ Wood, Uses and..., s.60

doğrudan müdahalesinden uzaklaşarak özerk bir alan haline gelmesi bu süreçte etkili olmuştur. Gelişmekte olan kentlerde ortaya çıkan ticaret korporasyonlarının siyasal iktidar karşısında belirleyici bir ekonomik güce kavuşması, ekonomik faaliyetler üzerinde egemenin veya dini kurumların vesayetine tabi olmak istemeyen tacirler sınıfının yeni toplumsal düzenin hazırlayıcıları olmalarını sağlamıştır. Elbette ki bu süreç burjuva devrimlerinin yarattığı siyasal gerekliliklerden ayrı düşünülemeyecektir. Ticaretle uğraşan ve varlığı piyasa mekanizmasının sağlıklı biçimde işlemesine bağlı olan burjuva sınıfı, egemenliği yürüten zümrenin sınıfsal bir yapıya sahip olmasının piyasa mekanizması içerisinde olumsuz etkiler doğuran birtakım ayrıcalıklar yaratacağını öngörmüştür ve devletin kurumsal, siyaset üstü ve sınıflar ötesi bir görünüme kavuşturulması için mücadele yürütmüştür⁷⁷. Ancak bu mücadele, sadece sınıfsal taleplerin sözcüsü olan bir kamuoyu yaratmamış, aynı zamanda devlet aklına rakip olabilecek kamusal bir akıl oluşturmuştur. Bu kamusal akıl ile devlet arasındaki ilişkinin ne sadece bir mücadele olduğunu ne de bir tür birbirini tamamlama ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sivil toplum bir yandan devletin kendi dokunulmaz alanına girerek onun toplumsal hayata müdahale olanaklarını tartışmaya açmakta, bunu kendi varlığı için bir tehdit olarak gören devlet de sivil toplumu kendi belirlediği sınırlar içinde kalmaya zorlamakta iken bu çatışma sürecinin kendisi, tam da liberal demokrasi fikrinin arzuladığı biçimde, devletin kendi egemenlik kudretini bu mücadelenin dayattığı sınırların dışında kullanamamasını sağlamaktadır⁷⁸.

Devletin büründüğü bu yeni görünüm ve üstlendiği yeni işlevler Fransız Devrimi ile birlikte kurumsallık kazanmıştır. Yetkisini ulustan alan devlet, hukuk aracılığıyla toplumu düzenleyecek, bu düzenleme faaliyetinin sınırlarını ise vatandaşların sahip olduğu özgürlük ve eşitlik temeli üzerine kurulmuş olan haklar çizecektir⁷⁹. Burada vatandaşların etkinlik alanlarını belirleyen husus ise (söz konusu devrimin bir burjuva devrimi olmasından hareketle) ekonomik faaliyettir. Bu nedenledir ki 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyanname'si'nin güvence aldığı 4 temel hak arasında mülkiyet de sayılmaktadır. Devletin etkinlik alanı ile öznesi birey-kişi-vatandaş olan yeni toplumsal düzenin etkinlik alanları arasındaki gerilim ise,

⁷⁷ Poggi, Modern Devletin, s. 99-100.

⁷⁸ Poggi, Modern Devletin, s. 102.

⁷⁹ Akad-Dinçkol, s. 161.

bu iki unsurun sırasıyla siyasal toplum ve sivil toplum ayrımının netleşip, liberal devlet düzeni içerisindeki temel itici güçleri belirlemede kullanılan bir ölçüt haline gelmesine yol açacaktır. Bugün için sivil toplum, demokrasiden bağımsız biçimde ele alınmamaktadır. Bu çatışma ise demokrasi fikri ile doğrudan ilgilidir⁸⁰. Zira liberal modern devletin temel paradigması olan demokrasi fikri, bu iki belirleyici gücün etkili bir çatışma ve diyalog sürecine girerek toplumsal hayatın siyasal zorunlulukları ile bireylerin temel hak ve özgürlükleri arasında bir denge kuracağı varsayımı üzerine kuruludur. Beyannamenin önsözünde yer alan “mutluluk” kavramının metnin kendisinde somut olarak güvence altına alınmamış olması ise, eşitlik ve özgürlük temelinde sunulan bu yeni hakları gözetilen bir siyasal sistemin kaçınılmaz olarak mutluluk üreteceği varsayımı ile açıklanabilir⁸¹. Bu noktada Fransız Devrimi'nin işaret ettiği yeni dönemin Antik Çağ ve Orta Çağ süreçlerinin getirilerinden bağımsız düşünülemez de öne sürülmektedir. Bu kapsamda Mazzini, 1789 Devrimi'nin temel mottosunun bileşenlerinden özgürlüğün Antik Dünya'nın kazanımlarına, eşitliğin Orta Çağ Hristiyan düşüncesine dayandığını, kardeşliğin ise bu iki kavramın bir arada ele alınmasının kaçınılmaz bir sonucu olduğunu söylemektedir. Bu görüşe göre Beyanname, kendisinden önceki dönemin tüm çatışma ve kazanımlarını temize çekmektedir⁸². Ancak bu temize çekme işlevine rağmen Fransız Devrimi ile ortaya çıkan devlet-sivil toplum ilişkisi kurgusunun, sivil toplumun ve onun özneleştirme aracı olarak hareket etme biçiminin nihai biçimi olduğunu söyleyemeyiz.

c. Hegel – Marx – Gramsci ve Sivil Toplum Alanının Potansiyelleri

Modern sivil toplum kurgusu Hegel'in görüşlerinden fazlasıyla etkilenmiştir, zira sivil toplum alanı ile devletin birbirinden ayrı alanlar olduğunu ve sivil toplumu siyasal birlikteliğin eş anlamlısı olmaktan çıkartmak gerektiğini en net haliyle ilk söyleyen kişi Hegel'dir⁸³. İlk aşama olan aile ile son aşama olan devlet arasındaki köprü aşama sivil toplum aşamasıdır. Kişi aileden uzaklaştıkça sivil topluma dâhil olmaktadır. Sivil toplum, özel alanla evrensel-objektif alanın uzlaştırılmasını sağlayan, aile ile

⁸⁰ Ibid, s. 162.

⁸¹ Norberto Bobbio, *The Age of Rights*, USA, 1996, s.78.

⁸² Ibid, s. 81-82.

⁸³ Dagger, s.198.

devlet arasında bulunan bir ara alandır. Hegel'e göre sivil toplum aile, devlet arasındaki alanı kapsamakta ve devleti önelemektedir; devlet çerçevesi olmaksızın sivil toplumun uygarlaştırıcı bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkün olmayacaktır⁸⁴. Sivil toplum alanının her üyesi kendinde bir amaçtır ve ahlaki bir ajan olarak ortaya çıkan her üye, sivil toplum alanının ahlaki niteliğinden sorumludur⁸⁵. Ortak yaşamı idare edecek olan ahlak ise objektif ahlaktır ve öznel, bu ahlakın nihai zemini olan devletli yaşamı taşıyacak biçimde davranmalıdırlar. Bu ise tekil olarak bireyin, kendisini ortak yaşamın yasasına bağlaması suretiyle gerçekleşir. Ortak alanın yasasını kendi yasası olarak kabul eden birey, objektif yasaya yaklaştıkça daha ahlaklı olacaktır. Objektif ahlakı ortaya çıkaracak olan bu ikame süreci, kişinin objektif alanının ahlakını derece derece öğrendiği ve bunlara bağlandığı farklı katmanlar aracılığıyla gerçekleşecektir.

Hegel'in sivil toplumu, tıpkı antik Yunan'da tanımlandığı gibi, siyasal işlevinin yanı sıra ahlaki amaçları da taşıyabilecek bir araçtır ve doğal değil tarihsel bir sonuçtur. Ancak bu sivil toplum sadece devlet ile birlikte yukarıda bahsedilen işleve sahip olabilecektir. Zira devlet öncesi sivil toplum, sefaletin ve ahlaki yozlaşmanın aracıdır. Menfaatlerinin peşinden koşan bireylerin ahlaki amaçlardan yoksun biçimde hareket ettikleri bu alan, ancak devlet ile birlikte ahlaki bir niteliğe kavuşacaktır ve bireyler, menfaatlerinin peşinden, en küçük etkinlik alanından devletin kendisine yayılan bir objektif ahlak nosyonu içerisinde koşabileceklerdir⁸⁶. Yani sözleşmecilerin doğa durumunu koyduğu yere Hegel sivil toplumu koymaktadır⁸⁷. Siyasal devlete doğrudan bağlı olmayan çeşitli kurumlar arasındaki bir mücadele alanıdır. Bu nedenle siyasal olarak düzenlenmesi gerekmektedir. Devlet ise Hegel'in düşüncesinde insanın uygarlık içerisinde varabileceği en ahlaki yaşam biçiminin düzenleyicisi olduğu için, sivil toplumun sunacağı adalet ve refahın güvencesi haline gelir ve sivil toplum ancak devlet çatısı altında yüksek ahlaki değere sahip bir varlık haline gelir. Elbette ki Tocqueville'in bahsettiği ortak iyi ile Hegel'in bahsettiği yüksek ahlaki birbirinden ayrı tutmak gerekmektedir. Zira ortak iyi, faydacılık

⁸⁴ Georg W. F. Hegel, *Philosophy of Right*, Tran:S. W. Dyde, Ontario, 2001, s. 154.

⁸⁵ *Ibid*, s. 154-155.

⁸⁶ *Ibid*, 156-163.

⁸⁷ Martin Camoy, Gramsci ve Devlet, İnternet Kaynağı, <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/003-Camoy.pdf>, s.254.

zemininde kurulmuş olup hak ve menfaatlerin azami memnuniyet yaratacak biçimde dağıtılmasını öngörürken, Hegel'in bahsettiği yüksek ahlak, tekil olarak bireyin devlet düzeni aracılığıyla ulaşacağı evrensel ahlaka işaret etmektedir.

Hegel'in sivil toplumu başlıca üç unsurdan oluşmaktadır; a) bireyin ihtiyaçlarının giderilmesinin ve tatmin edilmesinin, kendisinin ve diğer tüm bireylerin çalışması ve birbirlerinin ihtiyaçlarını gidermesi suretiyle sağlanması, ki bu durum sivil toplumu ihtiyaçlar üzerine kurulu bir sistem haline getirmektedir; b) bunun için gerekli olana genel özgürlüğün sağlanması, örneğin özel mülkiyetin devlet güvencesi altına alınması; ve c) Polis ve ortak kuruluşlar aracılığıyla her bir bireyin çıkarının ortak çıkar kapsamında korunmasının sağlanması⁸⁸. Hegel'in bu alanın öznesi olan bireyi de, kendi çıkarları peşinde koşma kapasitesine sahip özerk kişiler olarak tanımladığı da göz önüne alınırsa⁸⁹, devlete yüklenen görevler ile sivil toplum alanının öznesine yüklenen görevlerin birbirleri ile örtüşerek, bireylerin kendi çıkarları peşinden bir yüksek ahlak ekseninde koştukları, kendilerini bu ahlak doğrultusunda özneleştirirken devletli yaşamı mümkün kıldıkları, devletin ise bu düzlemin kendisini idame ettirmesini güvence altına alan bir araç işlevi yürüttüğü görülecektir. Yani Hegel'in kurgusunda sivil toplumun bir özneleştirme alanı olarak yerine getirdiği işlev hem bireyin hem de devletin karşılıklı kabulleri çerçevesinde yerine getirilmektedir.

Hegel'in kavramsallaştırmasını tersyüz eden Marx'a göre ise sivil toplumun alanı, siyasal alanın dışında kalan toplumsal alandır ve bu alanın belirleyici parametresi ekonomidir. Marks'a göre sivil toplum özel mülkiyetten ayrı düşünülemeyecektir zira sivil toplumun işaret ettiği ilişkiler ağı, üretim ilişkileri de dahil olmak üzere toplumun bütün maddi ilişkiler ağını kapsamaktadır⁹⁰. Bu ağ ise güç ilişkileri ile sürdürülen bir çatışmanın ve mistifikasyonun alanıdır. Bu doğrultuda Marx'a göre, liberal üretim ilişkilerinin gerektirdiği temel toplumsal kurumların mevcudiyeti, modern liberal devletin varlık koşuludur. Bu siyasal zeminin çekirdeğinde yer alan insan ile üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıkan hukuksal ve siyasal

⁸⁸ Hegel, s.159.

⁸⁹ Bkz: Hegel, s. 157.

⁹⁰ Carnoy, s.255.

biçimler arasındaki ilişki de bu doğrultuda ele alınmalıdır. Ve evrensellik iddiasına sahip olan bu hukuksal biçimlerin varlık koşulu, bu biçimlerle aynı üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan insan figürünün kendisi olur⁹¹. Ve bu doğrultuda sivil toplum, önemsiz görünümüne rağmen yine de yabancılaşma ağının bir anatomisini sunabilmektedir. Yabancılaşmanın bir “yanlış bilinç” durumundan yani insanın kendisine ve ilişkiye girdiği nesnelere ilişkin bilgisinin çarpıtılmasından kaynaklandığını ve ideoloji kavramının Marx’ın terminolojisinde tam da bu çarpıtılmayı ifade ettiği düşünülürse, sivil toplumun Marx’ın kuramında özgürleştirme kapasitesinden yoksun bir ideolojik araç olarak belirdiği görülecektir. Bu doğrultuda Marx’a göre, liberal üretim ilişkilerinin gerektirdiği temel toplumsal kurumların mevcudiyeti, modern liberal devletin varlık koşuludur. Bu siyasi zeminin çekirdeğinde yer alan insan ile üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıkan hukuksal ve siyasal biçimler arasındaki ilişki de bu doğrultuda ele alınmalıdır. Ve evrensellik iddiasına sahip olan bu hukuksal biçimlerin varlık koşulu, bu biçimlerle aynı üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan insan figürünün kendisi olur⁹².

Tekil haliyle insanın sahip olduğu haklar fikrinden bir vatandaş olarak insanın sahip olduğu haklar fikrine geçiş sürecine değinen Marx, buradaki vatandaşlık vurgusunun burjuva toplumunun bir üyesi olmaktan ibaret tutulduğunu ve insan kavramı ile bu üyelik durumunun eşanlamlı hale getirilmesinin bir yabancılaşma sonucunu yarattığını belirtmektedir. Ona göre insanın, burjuva toplumunun öngördüğü birliktelik fikrinden uzaklaşması ve ben-merkezci bir vatandaşlık figürü doğrultusunda siyasal olarak insan sayılmaya başlaması, insanın kendi öz-niteliklerinden uzaklaşması sonucunu yaratmaktadır⁹³.

Marx’a göre Fransız Deklarasyonu’nda özellikle vurgulanan unsurlardan birisi olan özgürlük ise, burjuva toplumunun bir üyesi olma kapasitesi doğrultusunda “özel mülkiyete sahip olma” hakkını koruyacak biçimde tarif edilmiştir. Özgürlüğü, “*herkesin başkalarına zarar vermeksizin istediği gibi davranabilmesi*” olarak tanımlayan bu metnin bu tanım

⁹¹ Karl Marx, Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, Çev. Kenan Somer, Ankara, 1997, s. 77.

⁹² Ibid.

⁹³ Karl Marx, ‘On Jewish Question’, Selected Essays, Çev. H. J. Stenning, İnternet Kaynağı, [http://www.gutenberg.org/files/21565/21565-h/21565-h.htm#ON THE JEWISH QUESTION](http://www.gutenberg.org/files/21565/21565-h/21565-h.htm#ON_THE_JEWISH_QUESTION) (Erişim Tarihi, 17 Nisan 2012).

doğrultusunda bireyi, toplum içerisinde atomize olmuş bir unsur olarak ele almakta ve etkinliklerinin sınırını ise, başka insanların mülkiyet haklarına zarar vermeyecek biçimde çizmektedir⁹⁴. Bu doğrultuda eşitlik kavramı da, belirtilen bu özgürlüğe sahip olma anlamında bir eşitliğe işaret etmekte, temel etkinlik alanı olan mülkiyet doğrultusunda tüm bireylerin atomize biçimde ve başkalarına zarar vermeden bu etkinliği sürdürmelerini garanti altına almaktadır. Vatandaşlık statüsünün sunduğu bu kurguyu tamamlayan önemli unsurlardan birisi olan güvenlik ise, toplumun bir bütün olarak, etkinlik alanları belirlenmiş olan bireylerin bu atomize varoluş koşullarını garanti altına almaya yönelik bir unsurdur⁹⁵. Bu doğrultuda Marx'a göre, bir vatandaşlık statüsü kapsamında siyasal olarak varlık kazanmanın ve insan olarak ele alınabilmenin koşulu, bahsi geçen özel mülkiyet eksenli özneleşme koşullarını gerçekleştirme kapasitesine sahip olmaktan geçmektedir. Sivil toplum alanı ise, bir hegemonya yaratarak özneleşmenin sadece bu biçimde gerçekleşmesini mümkün kılan, yani bir özneleşme tekeli yaratan bir alan olarak belirmektedir.

19. yüzyıl ile başlayan süreçte bu çatışma ve diyalog zemininin öznelinin değişmeye başladığı görülmektedir. Zira 18. Yüzyılın sadece yasa önünde gerçekleşen ve hukuki-siyasal kategorinin nesnel ve tarafsız biçimde kurgulanmasının adalet üretmeye yeteceğini varsayan eşitlik fikri, 19. Yüzyılda ölçek değiştiren üretim ilişkileri ve sanayi toplumunun yarattığı sorunlar aracılığıyla ortaya çıktığı üzere, belirli ekonomik ve toplumsal olanaklara sahip olamayanlar için sadece eşitsizlik ve adaletsizlik üretmeye başlamıştır. 1848 Devrimi'nin yarattığı dalgaların siyasal alanın yapılanmasına etkisi de bu çerçevede açıklanabilir. Klasik liberalizmin savunduğu, toplumsal hayatın akışına etkin biçimde katılmayıp sadece bu ilişkiler ağının temel dinamiklerini ve çerçevesini koruyan devlet kurgusu yerini, toplumsal adaletin sağlanması için etkin adımlar atması gereken bir devlete bırakmıştır. 18. Yüzyılda yaşanmaya başlayan dönüşümün, toplumu nüfustan aileye, eğitimden güvenliğe her yönüyle birbirini besleyen ve iktidar tarafından yönlendirilebilen unsurların sistematik bir toplamı haline getirmesine ek olarak devlete biçilen bu yeni yükümlülük bir anda toplumsal hayatın pek çok alanının devletin etkinlik alanı olarak tanımlanmasına yol

⁹⁴ Marx, On Jewish Question..., İnternet Kaynağı.

⁹⁵ Marx, On Jewish Question..., İnternet Kaynağı.

açmıştır⁹⁶ ve sivil toplum tartışmalarının kamusal alan – özel alan ayrımı üzerinden şekillenmeye başlamasının temelinde de bu yatmaktadır.

Bu süreç bir yandan bireyin siyasal iktidarın karşısına çıkma biçimlerini de değiştirip sivil toplum kavramına farklı anlamlar katmıştır. Devlet karşısında diğerleriyle eşit ve özgür olan birey, bahsi geçen diyaloga girememiş ve bu zeminde bir belirleyicilik kazanmak amacıyla birey ötesi birliktelikler kurmaya başlamıştır. İlk olarak sendikalar, ardından da siyasi partiler olarak beliren bu birliktelikler, bugünkü sivil toplum kuruluşlarının temelini oluşturmaktadırlar⁹⁷. Toplumsal alanda etkili bir varoluş kapasitesine sahip olan bireylerin, kendi konumlarındaki bireylerle bir araya gelerek oluşturdukları baskı ve menfaat grupları, hem siyasal iktidar ile hem de liberal rekabetçiliğin öngördüğü üzere diğer baskı ve menfaat grupları ile bir yarışa girmelerine ve hak taleplerini bir çoğulculuk yelpazesinde dile getirmelerine yol açmıştır. Bu doğrultuda sivil toplum oluşumları, modern liberal devletin etkinliklerinin bir süzgeçten geçirilmesini sağlayarak yeni meşruiyet kriterleri yaratmakta, bir yandan kişiyi devlet karşısında tek başına bırakmamakta, ancak bu siyasal yapılanmanın iktidara, düzene, insan doğasına, mülkiyete v.s. dair kabullerini tartışmaya açmadığı için bütün yapıyı yeniden üretmektedir.

Ancak yine de sivil toplum içerisinde, modern devletin ve kapitalist piyasa ekonomisinin karşısına, katılımcı bir demokrasi ile örülmüş başka bir alternatifini çıkartabilecek bir potansiyel olduğunu düşünenler de mevcuttur. Gramsci bu noktada, Batı Avrupa ülkelerinde sosyalizmin inşası amacıyla sivil toplumun sosyalistler tarafından kendi hegemonyalarının bir aracı olarak kullanılmasını ve devletin bu hegemonik alan içerisinde eritilmesini önermektedir⁹⁸. Gramsci, Marx'ın sivil topluma ilişkin görüşünü kabul etmemekte, sivil toplum alanının sadece ekonomi aracılığıyla değil, aynı zamanda çeşitli siyasi motivasyonlarla da işlediğini öne sürmekte ve sivil toplum alanında devrimci bir potansiyel görmektedir. Ona göre devlet, sadece burjuva sınıfın sahip olduğu bir baskı aracı değil, bu sınıfın hegemonyasını yaymanın da aracıdır. Ve devlet faaliyetlerini dengeleyen sivil toplum da bu doğrultuda, sadece ekonomik ilişkileri değil kültürel,

⁹⁶ Foucault, Birth of..., s. 297.

⁹⁷ Akad-Dinçkol, s. 164.

⁹⁸ Cohen-Arato, s. 142-143.

ahlaki, entelektüel tüm ilişkileri incelemeye müsait bir odaktır ve burjuva sınıfının kendi hegemonyasını kurmasının en etkili araçlarından birisi haline gelmektedir⁹⁹. Burada bahsedildiği haliyle hegemonya, burjuva değerlerinin diğer sınıflar üzerinde yarattığı ve kendisine başka alternatif tanımayan üstünlük anlamına gelmektedir ve yabancılaşma üretmektedir.

Gramsci'nin sivil toplum alanının, ancak ortak süreçlerden geçmiş ve benzer süreçlerden geçmiş Avrupa ülkeleri için geçerli ve etkili bir unsur olduğunu belirtmektedir. Yani sivil toplum, sadece “demokratik” toplumlarda önemli bir araç olarak kullanılabilir. Manevra savaşı – siper savaşı ikiliği içerisinde batılı demokratik devletlerde gerçekleştirilecek mücadele siper savaşı, bunun aracı ise sivil toplumdur. Zira egemen sınıfı ayrıcalıklı hale getiren şey, devlete değil, hegemonyanın taşıyıcısı olan sivil topluma sahip olmasıdır¹⁰⁰. Ve Batı toplumlarında alt sınıfların baskı görmesini engellemenin önemli ayaklarından birini, sivil toplum alanını bir mücadele alanı olarak görüp bu mekanizmanın baskı üretmesini engellemeye çalışmaktır. Hatta Gramsci'ye Yüzyıl başında İtalya'da faşizm, göre etkili bir sivil toplumun yokluğunun yarattığı boşlukta doğmuştur. Ancak belirtilmelidir ki Gramsci'nin sivil topluma attığı önem, tarihsel bir önemden çok stratejik bir önemdir¹⁰¹. Özetle Gramsci'ye göre sivil toplum, bir yandan baskın sınıfın hegemonyasını tesis edip sürdürdüğü yer iken, diğer yandan yeni bir toplumsal düzenin ortaya çıkmasını mümkün kılacak bir toplumsal yaratıcılık alanıdır¹⁰². Ve yukarıda bahsedilen siper savaşı fikri ekseninde sivil toplum, karşı hegemonyayı oluşturmanın ve dolayısıyla başka bir özneleştirme biçimi oluşturmanın araçlarından birisi olarak ortaya çıkar.

Sivil toplumun salt teorik zeminde tartışılan bir kavram olmaktan çıkıp, BM, AT gibi siyasi aktör konumundaki somut kurumlar ve kuruluşlar üzerinden ele alınmaya başlaması ise 2. Dünya Savaşı sonrasında denk gelmektedir. Doğal hukuk fikrine dönüş ile birlikte tüm devletlerin ve dünyanın tüm mukimlerinin menfaatlerinin hem birbirine hem de belirli asgari evrensel ilkelere bağlı hale geldiği kabul edilmiş, sivil toplum

⁹⁹ Cohen-Arato, s. 145.

¹⁰⁰ Joseph A. Buttigieg, “Gramsci on Civil Society”, *boundary 2*, Vol. 22, No. 3 (Autumn, 1995), ss. 1-32, s. 30-33.

¹⁰¹ Buttigieg, s. 30-33.

¹⁰² Anheier-List, s.116.

kuruluşları ise bu ilkeleri gözeten yapılar olarak karşımıza çıkmıştır. Uluslar üstü nitelikte bir “ortak iyi” fikrinin sadece vatandaş-devlet ilişkilerinde değil, devlet-devlet ilişkilerinde de gözetilmesi gerektiği fikri, yeni nesil sivil toplum kuruluşlarının çıkış noktasını oluşturmaktadır. Ve elbette ki burada bahsedilen ilke ve değerler soğuk savaş döneminin geriliminden ayrı düşünülemeyecektir. Bu da sivil toplum kuruluşlarını manipülasyona açık birer unsur haline getirmiş ve kimi zaman siyasal ve ekonomik hedeflere ulaşmada, sivil toplum kuruluşları birer silah olarak kullanılmıştır. Bu tür örneklerde sivil toplum kuruluşları siyasal kanaatler ve talepler yaratarak kamuoyunu belirli siyasal değişiklikleri veya dönüşümleri gerçekleştirmeye ya da gerçekleştirilmeyi talep etmeye yöneltmişlerdir.

Sivil toplumun, çeşitli toplumsal talepleri devlet egemenliğine karşı dillendirme misyonunun, 1990’lı yıllarda, Sovyetler Birliği’nin çökmesinin ardından ortaya çıkan ülkelerin dünya düzenine adapte olma sürecinde edinildiği öne sürülebilir. Özellikle seksenli yıllardan sonra sivil toplumun siyaset bilimi ve kamu hukuku tartışmalarına yeniden güncel biçimde girmesinin altında da, eski Sovyet Bloku ülkelerinin Avrupa Demokrasisine geçme sürecinde sivil toplumun üstlendiği belirleyici rol yatmaktadır¹⁰³. Sivil toplumun özgürleştirici potansiyelinin varlığı kabul edilse de, aynı sivil toplum fikrinin, bu süreçte askeri diktatörlük rejimlerinden çıkan pek çok üçüncü dünya ülkesini kapitalist piyasa ekonomisine dahil etmenin bir aracı olarak kullanıldığı da bilinmektedir¹⁰⁴. Burada sorun sivil toplumun peşinde koştuğu özgürlüğün, evrensel ve genel geçer bir özgürlük olmadığı, liberal yapıdan bağımsız düşünülemeyecek ve tarihsel arka plana sahip bir özgürlük olduğudur.

III. Sivil Toplum Alanının Özneleştirme Odakları

a. Liberalizm

Liberalizm, genel olarak birey fikrini merkez alan, rasyonel biçimde davranan bu bireylerin siyasal ve ekonomik alan içerisindeki hak ve özgürlüklerini teminat altına alan, bireyin etkinlik alanı olarak belirlenen ekonomiyi ise devletin müdahalesinin uzağında tutmaya çalışan bir düşünce

¹⁰³ Buttigieg, s. 2

¹⁰⁴ Savran, s. 9-10.

sistemidir¹⁰⁵. Rasyonel ve tutarlı biçimde davranan bir birey fikrini temel alan klasik liberalizm, ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan görüş ayrılıklarına rağmen insan aklının iyi bir siyasal ve toplumsal düzeni kurgulayabileceğini kabul etmektedir. Liberalizmin temel kabulleri etrafında şekillenen siyasal düzenin ilkeleri de, liberalizmin ilkelerini tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Bireycilik, rasyonalizm, özgürlük, piyasa ekonomisinin üstünlüğü ve piyasa serbestisi gibi ilkeler, siyasal yapılanmanın kanunun egemenliği, hukukun üstünlüğü, sınırlı ve sorumlu devlet fikri ve bir temel hak ve özgürlükler nosyonu gibi temel kavram ve ilkelerinin şekillenmesinde de belirleyicilik taşımaktadırlar¹⁰⁶. Foucault'ya göre ise liberalizm, ekonomik işleyişi güvence altına alabildiği sürece kendisini sınırlandırmayı hedefleyen bir yönetim teknolojisidir ve sivil toplum ise liberalizmin kendisini gerçekleştirmek üzere yarattığı bir aşkın gerçeklik alanıdır¹⁰⁷.

Öznenin sivil toplum alanında kurduğu her ilişki de bu çerçevede bir karşılığa kavuşmaktadır. İnsani tüm karar alma süreçlerinin ekonomik bir akıl yürütme ile bir fayda zarar hesabı üzerinden gerçekleştiği bu süreç, insanların kendi öznelliklerini piyasa yapısının gerektirdiği biçimde kendi kendilerine kurmalarını da sağlamaktadır. Zira ekonominin insanın temel etkinlik alanı olarak belirlenmesi ile birlikte akılcılık, bu ekonomik bakış açısı doğrultusunda her davranışın hesaplanabilir ve programlanabilir hale gelmesini mümkün kılacak biçimde tanımlanmış olmaktadır¹⁰⁸. Bu yeni tavır *homo juridicus*'un temel düşünme biçimlerine de sirayet etmektedir. Zira bu dönemde benlik fikrinin kavramsallaştırılma biçimi, insanı tutkuların yönlendirdiği karmaşık bir yapının içerisinden akılcı biçimde çıkmasını sağlamaya yöneliktir. Tutarlı bir varlık olarak benlik, içerisinde yer aldığı topluluğun beklentileri doğrultusunda kendi rolünü gerektiği gibi yerine getirebilmesi için gerekli olan araçlara kavuşmak için çabalayacaktır. Akılcı bir çaba olarak görülen bu uğraş ise, bireyin çıkarımı sosyal düzenin temel taşı haline getirmektedir. Zira bu insan, topluluk içerisinde kendisini var edebilmek için çıkarlarının peşinden koşmaya mecbur tutulmuş

¹⁰⁵ Coşun Can Aktan, 'Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Liberterianizm', Amme İdaresi Dergisi, Cilt 28, Sayı. 1, Ankara, 1995, s. 4.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Foucault, Birth of., s. 297.

¹⁰⁸ Supiot, s. 13.

durumdadır¹⁰⁹. Bu noktada vatandaşın, sivil toplum alanının öznesi olmada kullandığı temel enstrüman olan haklar, ekonomik biçimde yaklaşılması, maksimize edilmesi ve bir rekabet hali içerisinde kullanılması gereken unsurlara dönüşmektedirler¹¹⁰. Sivil toplum alanının öznesi ise bir hak öznesi haline gelmektedir. Yani liberalizmin yarattığı toplumsal düzenin öznenin kurgulanması sürecindeki karşılığı, vatandaşların, siyasal iktidar tarafından güvence altına alınmış serbesti alanları aracılığıyla bu düzenin taşıyıcılığını üstlenebildikleri birer hak öznesi haline gelmeleridir.

Siyasal ve hukuki alanda ve dolayısıyla sivil toplum alanında kurulan tüm ilişki biçimlerinde, akılcılık üzerine yapılandırılmış olan bir dünyanın temel öznesi olan bireye atfedilen temel nitelikler öne çıkmaktadır. Ve bu temel nitelikler, bireyin içerisinde yer aldığı toplumsal mekanizmaların işlemesi için gerekli olan ihtiyaçlardan ayrı düşünülemezdir. Bugün hukukun temel kuralları olarak ele aldığımız “belirlilik”, “kesinlik” ve “öngörülebilirlik” gibi özellikler, bu düşünsel yapının gündelik hayatı düzenleme biçiminin yansımalarıdır¹¹¹. Liberal adalet kuramı da bu çerçevede Duncan Kennedy’nin belirttiği üzere, meşruluklarını onlara tabi olanların önceden verdikleri bir onaydan alan kuralların tarafsız biçimde uygulanması fikrine dayanmaktadır¹¹². Bu ise genel olarak formel ya da biçimsel adalet anlayışı olarak tarif edilmektedir.

Sivil toplumun kendi özneleri arasında öngördüğü ve kendisine ideolojiler üstü bir görünüm edinmesini mümkün kılan unsurlardan olan eşitlik fikri aslında tam da sivil toplum kavramının hâkim bir ideoloji ile, liberalizm ile arasındaki bağdan kaynaklanmaktadır çünkü liberal adalet fikrini yine biçimsel açıdan şekillendiren önemli kavramlardan birisi eşitlik olarak karşımıza çıkar. Zira liberalizm fikri, eşitlik ve kişisel otonomi gibi evrensellik iddiasına sahip belirli değerlerin bir tarafsızlık iddiası çerçevesinde gözetilmesini gerektirmektedir¹¹³. Bu durumu yaratan süreçte,

¹⁰⁹ Roberto Unger, *Law in Modern Society*, New York, 1977, s. 146.

¹¹⁰ Jason Read, ‘A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity’, *Foucault Studies*, No. 6, ss. 25-36, Şubat 2009, s. 29.

¹¹¹ Sancar, s. 36.

¹¹² Duncan Kennedy, ‘Legal Formality’, *The Journal of Legal Studies*, Sayı: 2, No. 2, Haziran, 1973, ss. 351-398, s. 351.

¹¹³ Chantal Mouffe, *The Return of The Political*, USA, 2005, s. 135.

Aydınlanma düşüncesinin de temel kabullerinden biri olarak, Orta Çağ sonrasında, eşit, özgür ve rasyonel bireylerin bir sözleşme ile kurduğu liberal toplum tasavvuruna geçildiği kabul edilmiştir. Ve dönemin genel iddiası, bu dönem öncesinde, Antik Yunan'da, Roma'da ve Orta Çağ'da özgürlüğün bir ayrıcalık olarak ele alındığı, bundan yararlanmanın belirli koşullara bağlı olduğu ancak bu özgürlüğün herkeşe eşit biçimde tanınması gerektiği yönündedir. Geleneksel toplumun içerdiği kast sisteminin aksine liberal sistem, hem eşitlikçidir hem de çıkarların doğal olarak aynı yönde olduğu fikrinden hareketle, serbest mübadele ekseninde tanımlanmış bir eşitlik fikrinin kabulünü öngörmektedir¹¹⁴.

Ancak liberalizmin kendi öznesi olarak tanımladığı vatandaşlar arasında tanınan eşitlik, devlet, yasa veya siyasal iktidar önünde eşit olmayı imlediği için özneler arası bir eşitliğe değil siyasal iktidar tarafından oluşturulan statüler arasındaki bir eşitliğe, yani bir negatif eşitliğe işaret etmektedir. Zira söz konusu tarafsızlık, öznelerin liberal demokrasi “önünde” eşit biçimde etkileşime girmelerini sağlayacak statüler üzerinden işlemektedir¹¹⁵. Bu statü eşitliği, liberalizmin birey anlayışı içerisinde herkesin kendi menfaatine ulaşmaya çalışırken diğerleri ile eşit şartlarda bulunduğu, statülerin sunduğu hak ve yükümlülüklerin bir mübadele ilişkisi içinde ele alındığı ve olası bir ihtilaf durumunda formel bir hukukun tarafsız biçimde bu ihtilafı gidereceği kabulü üzerine kuruludur¹¹⁶. Kendilerini toplum içerisinde hür ve eşit bireyler olarak sözleşmeler aracılığıyla var ettikleri kabul edilen vatandaşların sahip olduğu bu eşitlik, siyasal ve hukuksal düzen karşısında ve sivil toplum alanında hukuksal kişiliğe sahip birer özne olarak sahip oldukları eşitliktir. Yani söz konusu olan eşitlik bir statü eşitliğidir. Toplumsal eşitsizliklerin bu düzlemde göz ardı edilmesi ise, salt formel anlamda eşit biçimde kurulan bu ilişkilerin yarattığı eşitsizliği örtbas etmektedir¹¹⁷. Bu durum ise sivil toplum alanına ve bu alanda var olmanın gerektirdiği koşullara ilişkin eşitlik iddiasını tartışmalı hale getirmektedir.

¹¹⁴ Louis Dumont, “Bireycilik Üzerine Denemeler: Doğu, XIII. yüzyıldan Başlayarak Siyaset Kategorisi ve Devlet”, Devlet Kuramı, Ed. Cemal Bali Akal, Çev. Hülya Tufan, 2. Baskı, Ankara: Dost Yayınları, 2005, ss. 141-175, s. 154.

¹¹⁵ Mouffe, s. 136.

¹¹⁶ Dagger, s.198-199.

¹¹⁷ Friedrich Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Çev. Kenan Somer, Ankara, 2002, s.77.

b. Vatandaşlık

Sivil toplum alanının öznesinin nasıl kurgulanmış olduğuna bakmak, alanın sınırlarını çizmek açısından yararlı olacaktır. Zira vatandaşlık statüsünün nasıl tanımlandığı, bu vatandaşlık statüsünün içerisinde yer aldığı toplum kurgusu ile ve siyasal topluluk tahayyülü ile doğrudan ilgilidir¹¹⁸. Bugün her ne kadar sivil toplum deyince akla ilk gelen unsur sivil toplum kuruluşları da olsa, sivil toplum alanının temel öznesinin vatandaş olduğunu söylemek gerekecektir. Bu doğrultuda, sivil toplumu modern devlet kuramının içerisine yerleştiren Rousseau'nun “vatandaşlar toplumu” kavramına vurgu yapması önemlidir. Kavramın batı Avrupa site – şehir devleti geleneğine sahip ülkelerden çıkması da bu anlamda önemlidir. Sivil toplum kavramı 18. yüzyıla kadar siyasal toplum ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ancak sivil toplumun modern devlet kuramı içerisinde bugünkü anlamına yakın biçimde tartışılmaya ve kuramsallaştırılmaya başlanması, 17 ve 18. Yüzyılın sözleşmecî düşünürleri aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Sivil toplum alanının öznesi karşımıza “vatandaş” olarak çıkmaktadır. Geleneksel tanım doğrultusunda belirli bir siyasal topluluk içerisinde çeşitli kamusal hak ve yükümlülüklerin icra edilmesi ekseninde ele alınan vatandaşlık kavramı, bu haklar ve hakların icra edileceği alan dikkate alındığında, ortak yaşamı sürdürülebilir kılmaya ve biçimlendirmeye yönelik çeşitli kamusal faaliyetlerin yerine getirilmesini mümkün kılan bir statü olarak belirlemektedir¹¹⁹. Bu vatandaşlık statüsünün yarattığı “sivilleşme” ya da özneleşme sürecinin ise iki boyutu bulunmaktadır: Vatandaş ilk olarak diğer vatandaşların hak ve menfaatlerini (kaynağını Aydınlanma Dönemi'nden alan) bir otonomi fikri doğrultusunda gözetmeyi gerektirmektedir¹²⁰. Bunu, vatandaşlık statüsünün sunduğu negatif yükümlülük olarak adlandırmak ve modern devletin vatandaşlar karşısında sahip olduğu negatif yükümlülükler ile bağlantılandırmak mümkündür. Zira her iki negatif yükümlülük fikri de, sınırları önceden çizilmiş bir “insan” kurgusunu temel alarak, bir kişinin “insan” sayılabilmek ya da özneleşebilmek için sahip olmak zorunda olduğu “özerklik, serbest teşebbüs,

¹¹⁸ Mouffe, s. 60.

¹¹⁹ Richard Bellamy, *Citizenship: A Very Short Introduction*, United Kingdom, s. 2008, s. 3.

¹²⁰ Dagger, s.200.

mülkiyet” gibi hak ve olanaklarını güvence altına almayı hedeflemektedir. Sivilleşme süreci içerisinde vatandaşa yüklenen diğer ödevler ise vatandaşlık statüsünün pozitif yükümlülüklerini oluşturmaktadır. Ancak bu yükümlülükler içeriği önceden belirlenmiş ödevler biçiminde değil, “ortak iyiye uygun davranmak” biçiminde karşımıza çıkan genel bir vatandaşlık sorumluluğu olarak belirlemektedir¹²¹. Söz konusu vatandaşlık statüsünün sunduğu ödevler, her zaman ahlaki bir boyuta da sahip olmuştur¹²². Sivil toplum alanının temel öznesinin vatandaş olarak belirlenmiş olması ve vatandaşlık statüsünün belirli koşullara sahip insanlarca kullanılabilmesi ve sivil toplum alanındaki ilişkilerin “vatandaşlar arası” ilişkiler şeklinde gerçekleşmesi bunun örneği olarak gösterilebilir. Çünkü vatandaşlık statüsü, bu statüyü tanıyan iktidar yapısının belirlediği gerekliliklere sahip olmayı şart koşmakta ve bir yandan sivil toplum alanında etkin biçimde eylemde bulunma kapasitesi sunarken diğer yandan siyasal iktidara nasıl tabi olunacağını belirleyen esasları oluşturmaktadır¹²³. Ve bu esaslar, liberalizmden bağımsız biçimde düşünülemezlerdir.

Foucault’un da belirttiği üzere sivil toplum alanının öznesi, yeni iktisadi pratiklerin öznesi olan *homo economicus* ile paralel biçimde ve aynı temeller üzerinde ilişki kurma kapasitesine sahip olacak biçimde kurgulanmıştır, hatta bunun da ötesinde, sivil toplum alanı *homo economicus*’un kendisine verilen bütün eyleme kapasitesini eksiksiz biçimde gerçekleştirebilmesini sağlayacak şekilde örülmüş bir zemindir¹²⁴. Bu özneleşme biçimi, yukarıda liberalizm konusunda ele alınan statü eşitliği ile paralellik taşımakta, “diğer herkes kadar etkinlik kapasitesine sahip” olan özne, diğerleri bir statü eşitliği içinde, kendi özerkliği ile başkalarının özerkliği arasındaki sınırlar doğrultusunda, serbest girişim özgürlüğü içerisinde hareket etmekte, faydazarar hesabı biçiminde karşımıza çıkan akıl yürütme biçimlerini de bu zemine dayandırmaktadır. Bu noktada önemli olan, *homo economicus* için geçerli olan kurgunun, özel mülkiyet ve girişim özgürlüğü ekseninde olmasa da haklar ekseninde vatandaşlık statüsü için de geçerli olmasıdır.

¹²¹ Dagger, s.200.

¹²² Bellamy, s. 4.

¹²³ Anheier-List, s. 50.

¹²⁴ Foucault, Birth of., s. 294, 295.

c. Haklar

Sivil toplum alanının özneleştirme işlevi incelenirken haklar önemli birer siyasal araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu haklar modern devletten daha önce siyasetin ve hukukun alanına girmişlerdir, zira aydınlanma döneminin siyaset ve hukuk alanındaki belirgin yansımalarından birisi, doğal hukuk söyleminden doğal haklar söylemine geçilmiş olmasıdır¹²⁵. İnsanın, ontolojik ve epistemolojik açıdan yeniden kurgulanması ve bunu yeni kurgu için toplumsal, siyasal ve hukuk çeşitli varoluş biçimleri belirlenmesi, belirli kapasiteleri yerine getirebilmek için belirli koşullara sahip olması gerektiği fikrinin kabul edilmesiyle birlikte haklar insanın bu varoluş biçimlerinin güvencesi niteliğindeki unsurlara dönüşmüşlerdir. Toplumsal hayatın ve devletin, rasyonel biçimde ve özgürce hareket eden insanların iradeleri sonucunda oluşturdukları bir yapı olarak görülmesi, kurgusal nitelikteki bir sözleşme fikrinin, toplumsal bağların ve siyasi yükümlülüklerin ve bu doğrultuda hakların kökeni olarak ele alınması sonucunu doğurmuştur¹²⁶. Ortaya siyasal bir figür olarak çıkan birey ve onun özneleşme koşulları bu haklar ile paralel biçimde belirlenmiş ve bu haklar, insanın toplumsallaşan doğasının zorunlu bir unsuru olarak ele alınıp doğal haklara ilişkin tartışma ve gelişmelerin merkezine oturmuşlardır.

Hak kavramı ahlaki ve siyasal açıdan farklı boyutları olan bir kavramdır. Ahlaki açıdan hak ve haklı olma durumu, bir doğruluk fikrini temel alarak, hangi eylemin haklı, hangisinin haksız olduğunu bu doğru davranma ödevine uygunluğu açısından değerlendirmede kullanılmaktadır. Siyasal açıdan öne çıkan ise, hakkın, sahibine bir şeyi yapabilme konusunda vermiş olduğu yetkidir¹²⁷. Hukuk teorisi içerisinde ise hak kavramına ilişkin tartışmalar genellikle siyasal ve toplumsal birer etkinlik alanı olarak karşımıza çıkan hakların nasıl sınıflandırılacağına ve haklar söyleminin kendi iç tutarlılığının nasıl sağlanacağına yöneliktir. Ancak bu tartışmaların altında yatan, hakların önceden belirlenmiş belirli karakteristik nitelikleri ifade ettiği, desteklediği ve güvence altına aldığına yönelik kabullerin de incelenmesi mümkündür. Bu zeminde, insanın kişiliğine ilişkin temel özellikler ve unsurların, haklardan ve önceden belirlenmiş ve tamamlanmış

¹²⁵ Costas Douzinas, *The End Of Human Rights*, Oxford, 2002, s. 67-68.

¹²⁶ *Ibid.*, s. 65-66.

¹²⁷ Jack Donnelly, *International Human Rights*, Colorado, 1998, s.18.

benliklerin kamusal alanda var olmasını sağlayan diğer siyasi araçlardan önce var olduğu kabul edilmektedir. Bu varsayımlar, öznenin, diğer özneler ile ilişkisi yüzeysel ve menfaat odaklı olan kapalı ve tek boyutlu bir unsur olarak kavranması ile de ilgilidir¹²⁸.

Foucault hakları da bu bağlamda bir meşruiyet aracı olarak görmektedir. Öncelikli olarak Klasik Çağ'da Monark'ın "ilahi hakkı" ile modern "haklar söylemi" arasında bir ayrım yapan Foucault, kavramın bu geçiş sırasında işlevini değiştirmedini, öznesi bireyler olsa bile birer emir niteliği taşımaya ve egemenliğe meşruiyet kazandırmaya devam ettiklerini söylemektedir. Haklar söyleminin en tepesinde duran özgürlüğün ise bir hak değil ancak bir etkinlik olduğunu, hiçbir hukuki düzenlemenin bu etkinliği güvence altına alamayacağını, özgürlüğün tek güvencesinin özgürlük etkinliği olduğunu belirtmektedir¹²⁹. Bu noktada hakların meşruiyet kazandırma işlevini açıklarken, yukarıda belirtilen özneleşme sürecine atıf yapılmalıdır. Nasıl ki insanlar kendi benliklerini veya öznelliklerini kendi hür iradeleri ile kurdukları zannıyla hareket ederek aslında belirlenmiş bir öznellik modelinin içine girmekte ve bu doğrultuda iktidara üstü kapalı bir rıza veriyorlarsa, aynı şekilde artık somut bir egemenin münhasır alanında bulunmayan bir hakkın tüm bireylere dağıtılması sonucunda, bu hakkı hukuk aracılığıyla veren egemenliğe de rıza göstermiş olmaktadır. Hem devletle hem de diğer bireylerle etkileşime girmenin aracı haline gelen haklar, sivil toplum alanının da temel etkinlik aygıtlarından biri olarak belirmektedirler.

Devletin müdahale etmemek zorunda olduğu negatif statü hakları, vatandaşların önceden tanımlanmış bir insan doğası ve siyasal varoluş hali doğrultusunda sahip olmak zorunda olduğu düşünülen ve devlet tarafından sunulacak olan pozitif statü hakları ve son olarak vatandaşların yönetime katılmasını veya yönetim faaliyetlerinin içeriğini bizzat yönlendirebilmesini sağlayacak olan aktif statü hakları, hukuk devleti nosyonu ile bir arada ele alındığında hem vatandaşa hem de devlete üstü kapalı bir yükümlülük getirmektedirler¹³⁰. Devletin yükümlülüğü açıktır: temel haklar alanına dokunmamak ve bu hakları da içine alan bir hukukilik fikri doğrultusunda

¹²⁸ Douzinas, s. 79.

¹²⁹ Alan Hunt - Gary Wickham, Foucault and Law: Towards a Sociology of Law as Governance, Chicago: 1994, s.45.

¹³⁰ Akad – Dinçkol, s. 163.

keyfilikten uzak durarak vatandaşların gündelik hayatta arzuladıkları hukuki güvenlik, kesinlik, belirlilik ve öngörülebilirlik çemberini zedelememek. Vatandaşın örtük yükümlülüğü ise siyasal iktidara yönelik her türlü itirazını ve talebini sadece sahip olduğu bu hakları kullanarak ifade etmektir. Haklar bu noktada vatandaşların kendilerini sivil toplum alanında var etmek için sahip oldukları yegâne siyasal araç haline gelmekte, liberal devlet düzeni içerisinde bir siyasal geçerlilik ve meşruiyet aracı niteliğine bürünmektedirler. Bu siyasal yapılanmada ise bir araç olarak hak, iktidar, düzen ve özgürlük üçlüsünün bir arada ele alınmasına, hatta iktidar olmadan düzenin, düzen olmadan da özgürlüğün mümkün olamayacağı kabulünün doğmasına yol açmaktadır¹³¹. Bu haliyle her şeyden önce bir düzen fikri ile bezenmiş olan ve bu düzen fikrini devlet ile beraber tasarlayan bir alan olarak sivil toplumun özgürleştirme iddiası da zayıflamaktadır.

SONUÇ

20. yüzyılın son yılları ile birlikte sivil toplum kavramı, çok çeşitli konularda faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının işaret ettiği etkinlik alanı ile eş anlamlı olarak anılır hale gelmiştir. Bu kuruluşların demokratikleşme sürecine sundukları çok önemli katkıları görmezden gelmek mümkün değildir ancak yine de bu kavramın görünenden çok daha eski ve çok daha farklı bir tarihe sahip olduğu asla unutulmamalıdır. Sivil toplum kuruluşlarının çeşitli ulusal veya uluslar arası güç ilişkileri çerçevesinde birer manipülasyon aracı olarak kullanılmaya açık olup olmadığı bir tartışma konusu olarak ele alınabilir ancak bu ihtimal söz konusu olsa da, olmasa da, sivil toplum alanı paralel süreçler izlediği modern devlet ve piyasa ekonomisi ile birlikte yapısal olarak ilişki içinde bulunan ideolojik bir araç niteliğindedir. Yani sivil toplum, sunduğu vaatlerden ve kullanım biçimlerinden bağımsız olarak, “nötr” haliyle ele alındığında dahi, siyasal iktidardan ve onu yaratan egemenlik kurgusundan bağımsız biçimde ele alınamayacak durumdadır. Ve bu durumu en görünür hale getiren unsur da, sivil toplumun bir özneleştirme aracı olarak yerine getirdiği işlevdir.

Sivil toplum karşımıza her şeyden önce bir söylem alanı olarak çıkmaktadır. Bu alanı bir etkinlik alanı olmasından önce bir söylem alanı haline getiren şey de, kendi tarihi içerisinde her zaman egemenlik ve siyasal

¹³¹ Akad-Dinçkol, s. 164.

yapı ile arasındaki doğrudan bağ olmaktadır. Sivil toplum alanı da diğer söylem alanlarından bekleneceği üzere, egemenlikten beslenen bir hakikat rejiminin taşıyıcılığını üstlenmekte, kendi sınırları içerisinde etkinlikte bulunacak olan her öznenin bu hakikat rejimine uygun biçimde davranmasını gerektirmektedir. Kavramın lafzındaki sivilite vurgusunun çağrıştırdıklarının aksine sivil toplum alanı bir siyasallaşma alanıdır. Bu siyasallaşma aktif etkinliklerden ziyade, öznellik kategorilerinin taşınma kapasitesi üzerine kurulmuştur. Bu siyasal alanda ise özgürlük, bireyin sahip olduğu değil, egemenin ona tanıdığı bir unsurdur. Eğer egemenlikten bağımsız bir etkinlik olarak, tek güvencesi kendisi olan bir özgürleşmenin peşinde isek yapmamız gereken sivil toplumu devlet iktidarı karşısında özgürleştirici bir araç haline getirmeye çalışmak değil, sivil toplumun işlevini (yani iktidar karşısında özgürlük talep etme işlevini) yerine getiren başka yapılar oluşturmaktır. Çünkü ideolojik bir aygıt olarak sivil toplum, sadece pratik işlevi dolayısıyla değil ama aynı zamanda biçimi ve yapısı doğrultusunda da, devlet iktidarı karşısında özgürlük elde etme potansiyelinden yoksundur.

KAYNAKÇA**KİTAPLAR**

- Agamben, Giorgio. (2001). Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat, Çev. İsmail Türkmen, İstanbul.
- Akad, Mehmet – Bihterin Vural Dinçkol, (2009). Genel Kamu Hukuku, İstanbul.
- Akal, Cemal Bali, (2010). İktidarın Üç Yüzü, İstanbul.
- Aristotle, Politics. (2000). Tran. Benjamin Jowett, Ontario.
- Balandier, Georges. (2011). Siyasal Antropoloji, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul.
- Bellamy, Richard, (2008). Citizenship: A Very Short Introduction, United Kingdom.
- Bobbio, Norberto. (1996). The Age of Rights, USA.
- Can, Cahit. (2002). Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi, Ankara.
- Cohen, Jean L. – Andrew Arato. (1997). Civil Society and Political Theory, USA.
- Dagger, Richard, (1997). Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism, United Kingdom.
- Donnelly, Jack. (1998). International Human Rights, Colorado.
- Douzinas, Costas. (2002). The End Of Human Rights, Oxford.
- Engels, Friedrich. (2002). Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Çev. Kenan Somer, Ankara.
- Enjolras, Bernard– Karl henrik Sivesind. (2009). Civil Society in Comparative Perspective, United Kingdom, s. xii.
- Farenga, Victor. (2009). Citizen and Self in Ancient Greece: Individuals Performing Justice and the Law, New York.
- Foucault, Michel. (2008). Birth of Biopolitics, Tran. Graham Burchell, New York.

- Hegel, Georg W. F. (2001). *Philosophy of Right*, Tran:S. W. Dyde, Ontario.
- Hunt, Alan - Gary Wickham. (1994). *Foucault and Law: Towards a Sociology of Law as Governance*, Chicago.
- İslamoğlu, Huri. (2007). *Ottoman History as World History*, İstanbul.
- Kaviraj, Sudipta– Sunil Khilnani. (2001). *Civil Society: History and Possibilities*, United Kingdom.
- Keane, John. (1993). *Sivil Toplum ve Devlet*, İstanbul.
- Lewellen Ted. C. (2011). *Siyasal Antropoloji*, Çev. A. Erkan Koca, Ankara.
- Marx, Karl. (1997). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Çev. Kenan Somer, Ankara.
- Marshall, Gordon. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Ankara.
- Mıgdal, Joel S. (2001). *State in Society*, USA.
- Poggi, Gianfranco. (2011). *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, İstanbul.
- Ranciere, Jacques. (2007). *Siyasalın Kıyısında*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul.
- Rousseau Jean Jacques. (1998). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev: Rasih Nuri İleri, İstanbul.
- Sancar, Mithat. (2008). *'Devlet Akı' Kıskaçında Hukuk Devleti*, İstanbul.
- Savran, Gülnur Acar. (2003). *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*, İstanbul.
- Schmitt Carl. (1996). *The Concept of the Political*, Çev. George Schwab, Chicago.
- Supiot, Alain, (2008). *Homo Juridicus: Hukukun Antropolojik İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Bige Açımız Ünal, Ankara.
- Unger, Roberto. (1977). *Law in Modern Society*, New York.
- Üskül, Zeynep Özlem. (2003). *Bireyciliğe Tarihsel Bakış*, İstanbul.

Williams, Raymond. (2012). Anahtar Sözcükler, İstanbul.

Wood, Ellen Meiksins. (2009). Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi, Çev: Oya Köymen, İstanbul.

MAKALELER

Aktan, Coşun Can. (1995). ‘Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Liberterianizm’, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 28, Sayı. 1, Ankara.

Anheier Helmut K. - Regina A. List. (2005). A Dictionary of Civil Society, Philanthropy and the Non-Profit Sector, United Kingdom.

Buttgieg, Joseph A. (1995). “Gramsci on Civil Society”, boundary 2, Vol. 22, No. 3, ss. 1-32.

Carrithers, Michael. (1985). “An Alternative Social History of the Self”, The Category of the Person, Ed. Michael Carrithers, Steven Collins ve Steven Lukes, United Kingdom.

Carnoy, Martin, Gramsci ve Devlet, İnternet Kaynağı, <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/003-Carnoy.pdf>

Church, Jeffrey, “The Freedom of Desire: Hegel's Response to Rousseau on the Problem of Civil Society”, American Journal of Political Science - AMER J POLIT SCI, vol.54, no. 1.

Dumont, Louis. (2005). “Bireycilik Üzerine Denemeler: Doğu, XIII. yüzyıldan Başlayarak Siyaset Kategorisi ve Devlet”, Devlet Kuramı, Ed. Cemal Bali Akal, Çev. Hülya Tufan, 2. Baskı, Ankara: Dost Yayınları, ss. 141-175.

Foucault Michel. (2011). “Özne ve İktidar”, Özne ve İktidar, Çev. Osman Akınhay, Seçme Yazılar 2, İstanbul, ss. 57-82.

Gelderen Martin Van. (2011). “Erken Modern Dönem Avrupa’sında Devlet ve Rakipleri”, Devletler ve Yurttaşlar, Ed. Quentin Skinner, Çev. Gökhan Ansay, İstanbul.

- Kaufman, Sharon R. - Lynn M. Morgan. (2005). "The Anthropology of the Beginnings and Ends of Life", *Annual Review of Anthropology*, Sayı: 34, ss. 317-341, s.318.
- Kennedy, Duncan. (1973). 'Legal Formality', *The Journal of Legal Studies*, Sayı: 2, No. 2, Haziran, ss. 351-398.
- Negrı, Antonio. (2008). 'Philosophy Of Law Against Sovereignty: New Excesses, Old Fragmentations', *Law Critique*, Sayı: 19, ss. 335-343.
- Mohr, Richard. (2008). "Flesh and the Person", *Australian Feminist Law Journal*, Sayı: 29, ss. 31-52.
- Marx, Karl, 'On Jewish Question', *Selected Essays*, Çev. H. J. Stenning, İnternet Kaynağı, http://www.gutenberg.org/files/21565/21565-h/21565-h.htm#ON_THE_JEWISH_QUESTION
- Oneal, William J. (1993). 'The Status of Women in Ancient Athens', *International Social Science Review*, Sayı: 68, ss. 115-121.
- Poggi, Gianfranco. (2011). "Vatandaşlar ve Devlet: Geçmişe Bakış ve Muhtemel Gelecek", *Devletler ve Vatandaşlar*, Ed. Quentin Skinner, Çev. Gökhan Aksay, İstanbul.
- Read, Jason. (2009). 'A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity', *Foucault Studies*, No. 6, ss. 25-36.
- Wood, Ellen Meiksins, *Wood, Uses and Abuses of Civil Society*. İnternet Kaynağı: <https://twpl.library.utoronto.ca/index.php/srv/article/viewFile/5574/2472>.

